

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN BALKANLAR'DAKİ KÜLTÜREL VE DEMOGRAFİK MİRASI

Caner SANCAKTAR*

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar bölgesine yüzyıllar boyunca hakim oldu. Osmanlı hâkimiyeti Balkanlar'ı değişik alanlarda (siyaset, iktisat, kültür, din, toplum, vs...) derinden etkiledi. Bu etkiler, kaçınılmaz olarak değişik düzeylerde ve değişik alanlarda miraslara dönüştü: Siyasal, iktisadi, kültürel, demografik miraslar. Balkan ülkelerinde çok sayıda Osmanlı eseri ve kültür izleri mevcuttur. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun bu kültürel mirası, makale içinde açıklanan altı temel nedenden dolayı Balkanlar'ın yerel kültürlerini değiştirip-dönüştürecek kadar güçlü ve etkili olmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki demografik mirası, kültürel mirasından daha güçlü ve etkili oldu. Demografik miras, Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu'nun vesile olduğu "kitlesel İslamlaşma süreci" ve "kitlesel göç hareketleri" sonucunda meydana geldi. Dolayısıyla, günümüzdeki Balkanlı Türk ve Müslüman topluluklar ve Balkan ülkelerinin heterojen toplumsal yapısı Osmanlı İmparatorluğunun güçlü demografik miraslarıdır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Mirası, Balkanlar, Kültürel Miras, Demografik Miras, Balkanlar'da İslamlaşma, Balkanlar'da Göç.*

ABSTRACT

Cultural and Demographic Legacy of the Ottoman Empire in the Balkans

The Ottoman Empire ruled the Balkans for centuries and thus affected the Balkans deeply in various fields such as politics, economy, culture, religion, society, etc. These effects unavoidably have turned into legacies in variant levels and in various fields such as political, economic, cultural and demographic legacies. Although there are many Ottoman works and cultural impresses in the contemporary Balkan countries, this cultural legacy of the Ottoman Empire in the Balkans could not transform the autochthonous cultures of the Balkans because of six major reasons that are explained within this article. Demographic legacy of the Ottoman Empire in the region has become stronger and more influential than its cultural legacy. Demographic legacy has emerged as a result of "massive Islamization process" and "mass migrations" which were triggered off by the Ottoman Empire in the Balkans. Consequently, the contemporary Turkish and Muslim communities in the Balkans and the contemporary Balkan countries' heterogeneous social structures are strong demographic legacies of the Ottoman Empire in the Balkans.

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü (caner.sancaктar@kocaeli.edu.tr; canersancaктar@hotmail.com)

Keywords: *The Ottoman Legacy, the Balkans, Cultural Legacy, Demographic Legacy, Islamization in the Balkans, Migration in the Balkans.*

1. Giriş

Miras, tarihsel süreklilik olarak geçmişten alınarak bugüne devredilen bir şeydir (Todorova, 1994: 55; Todorova, 2003: 336). Sosyo-kültürel anlamda miras ise, belli bir kültürün modern dünyaya yani şu anki uygarlığa yaptığı etki ve bıraktığı izdir (İnalçık, 1996: 17). Bu anlamda, tarihteki tüm imparatorluklar (Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı, Avusturya, Rusya imparatorlukları gibi) hüküm sürdükler bölgelere, ülkelere ve toplumlara önemli miraslar bırakmışlardır. İmparatorlukların miraslarını “bütüncül” biçimde ele almak yanlış olacaktır. Bunun yerine imparatorluk mirasının “parçalı” olarak incelenmesi daha doğru olur. Yani her hangi bir imparatorluğun mirasını “bölge” (Anadolu’daki miras, Kafkasya’daki miras, Kuzey Afrika’daki miras gibi) ve “alan” (iktisadi miras, siyasi miras, kültürel miras, demografik miras gibi) temelinde incelemek gerekir.

Çünkü imparatorluk, modern milli devlet mantığından çok farklı biçimde örgütlenir ve yönetir. Modern milli devletlerde yasalar merkezi yönetim tarafından alınır ve devletin egemenlik alanının tamamında uygulanır. Oysa imparatorluklarda merkezi yönetim tarafından oluşturulan yasalar veya alınan kararlar imparatorluğun egemenlik alanının tamamında aynı şekilde uygulanmaz. Kararlar/yasalar, imparatorluğun değişik bölgelerinde değişik şekillerde uygulanır, bazı bölgeler ise bu karar ve yasalardan muaf tutulur. Özellikle imparatorluk içinde yer alan özerk bölgeler/eyaletler merkezi yönetimin müdahalelerinden büyük ölçüde uzak dururlar ve böylece kendi geleneksel sosyal, siyasi ve ekonomik yapılarını ve ilişkilerini devam ettirirler. Bu nedenle özerk bölgelerde/eyaletlerde imparatorluk mirası çok daha zayıf olur. Osmanlı İmparatorluğu’nda Eflak, Boğdan, Erdel ve Raguza (Dubrovnik) özerk bölgeleri buna örnektir (Veinstein, 1995: 352-353, 356, 372-373; Stavrianos, 1958: 101-103)

1299’da kurulup 1918’e kadar varlığını sürdürmüş olan Osmanlı İmparatorluğu bu süre zarfında Balkanlar, Anadolu, Kafkasya, Orta Doğu, Kuzey Afrika, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinde hüküm sürüp etkili oldu. Doğal olarak bu büyük imparatorluk –tarihteki diğer büyük imparatorluklar gibi- ele geçirdiği ve yüzyıllar boyu hâkimiyetini kurumsallaştırdığı bu değişik bölgelerde iktisadi, siyasi, kültürel ve demografik miraslar bıraktı.

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'a yaptığı etkiyi ve bıraktığı izleri yani Balkanlar'daki mirasını iktisadi, siyasal, kültürel ve demografik olarak ayrı ayrı inceleyip değerlendirmek mümkündür. Fakat tüm bu mirasları tek bir makale kapsamında ele almak mümkün olmadığından, burada sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun, kendisinden kopan Balkan ülkelerine ve halklarına bıraktığı “kültürel” ve “demografik” miraslar incelenip açıklanıyor.

2. Kültürel Miras

Osmanlı İmparatorluğu dil, folklor, müzik, mimari, şehir düzenlemesi ve yemek gibi çok çeşitli alanlarda Balkan halklarını etkiledi ve bölgeye inkar edilemez kültürel miraslar bıraktı (İnalçık, 1996: 18; Beldiceanu, 1995: 168-169). Örneğin günümüzde Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan, Bosna-Hersek, Makedonya, Kosova veya Karadağ restoranlarda Osmanlı-Türk yemeklerini bulmak mümkündür. Restoranların menülerinde “pılav”, “kebab”, “musakka”, “dolma”, “çorba” gibi Türk yemek adlarına kolaylıkla rastlıyoruz.

Bu gibi Osmanlı miraslarına daha pek çok alanda tanık oluyoruz. Bunlardan birisi dildir. Yapılan çeşitli sözlük çalışmalarına göre günümüzde Sırp-Hırvat dilinde 8.742, Bulgarca'da 7.427, Makedonca'da 3.404, Arnavutça'da 4.000, Yunanca'da 3.000'in üzerinde, Rumence'de 3.000'e yakın Türkçe kelime mevcuttur. Ayrıca çok sayıda atasözü, deyim, tekerleme, fıkra ve masal da Türkçe'den Balkan dillerine girmiştir. P. Slaveyko, Bulgar dilinde 2.000'den fazla Türk deyimini ve atasözü tespit etmiştir (Bkz. Yenisoy, 2008: 97-109). Arnavut dilinde de “şerden hayır çıkar”, “dışarıda vezir, içerde rezil”, “zahmetsiz selamet yoktur” gibi çok sayıda Türkçe deyimler ve “görünen köy kılavuz istemez”, “havanda su dövmek”, “minareyi çalan kılıfını hazırlar” gibi sayısız Türk atasözleri mevcuttur (Bkz. Duru, 2010: 386-390). Türk dilinden Boşnakça'ya -ca, -cı, -cık, -lı, -lık, -cak gibi ekler geçmiştir. Ayrıca Farsça'da yer alan -gar, -dar, -hane gibi ekler de Türkçe üzerinde Boşnakça'ya geçmiştir (Bkz. Yıldız, 2010: 503-534).

Tüm bu dilsel etkiler, Osmanlılardan önce bölgeye göç etmiş olan Türk boyları vasıtasıyla Balkan dillerine yerleşmeye başladı. Türkçe'nin Balkan dilleri üzerindeki etkisi tabii ki Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki yaklaşık 550 yıllık hâkimiyeti boyunca iyice arttı ve günümüze kadar bir dilsel miras olarak geldi. Benzer bir etki ve miras müzik alanında da gerçekleşti. Osmanlı hâkimiyeti altında Yunan, Bulgar, Yugoslav (eski Yugoslavya coğrafyası) ve Romen müzikleri ud, bağlama, kanun, darbuka, davul, zurna, kaval ve tambur çalgı aletlerinden, doğaçlama taksim, aksak tartımlar, çiftetelli, zeybek, kasap havası ve karşılama

dans ritimlerinden, rast, hicaz ve nihavent makamlarından ve mehter müziğinden etkilendi. Bir Yunan müzik türü olan “rebetika”nın kaynaklarından birisi Türk müziğidir. Hatta Bizans kilise müziği de 15. yüzyıldan itibaren Türk musikisi etkisinde kalmıştır (Tansuğ, 2010: 378-379). Tabi ki bu etkileşim tek yönlü olmadı. Beş asırlık birliktelik içinde Balkan müzikleri de Türk müziğini etkiledi.

Boşnak müziğinde ve kültüründe çok önemli bir yere sahip olan “*sevdalinka*”lar, Boşnak anonim halk türküleri olup “sevda şarkısı” anlamına gelir. “*Sevdalinka*” müzik türü, adını Türkçe “sevda” kelimesinden alır. Boşnaklar arasında son derece popüler olan bir anonim “*sevdalinka*” şarkısı, ölüme yaklaşan ağır hasta bir Osmanlı Paşası hakkındadır:

U Stambolu na Bosforu bolan pasa lezi (İstanbul’da Boğaziçi’nde hasta paşa yatıyor)
Dusa mu je na izmaku, crnoj zemlji tezi (Ruhu çöküyor, kara toprağı istiyor)
Molitva je njemu sveta (Dua onun için kutsaldır)
Pa mujezin s minareta uci na sav glas (Müezzin minareden tüm sesiyle okuyor)
Allah illallah selam alejkum (Allah illallah selam aleyküm).

“*Oj Djevojko Anadolko*” adlı bir başka anonim sevdalinka şarkısı ise, bir “Anadolulu kıza” ilan-ı aşktır:

Oj djevojko Anadolko (Oy Anadolulu kız)
Budi moja ti (benim ol)
Ja cu tebi sevdalinke pjesme pjevati (sana sevdalinka şarkıları söylerim)
Hranicu te bademima da mi mirises (Badem ile beslerim seni güzel kokasın diye)

Bugünkü Hırvatistan ve Hırvatlar 1918’e kadar yüzyıllar boyunca daha çok Avusturya ve Venedik egemenliği ve etkisi altında yaşadılar. Ama buna rağmen güçlü Osmanlı İmparatorluğu ve medeniyeti Hırvat edebiyatına ve halkına nüfuz etmeyi başardı. Örneğin; 16. yüzyılın başında Şair Marko Maruliç, Splitte yapılan Osmanlı-Türk akınları hakkında şiirler yazdı. Bazı Hırvat şairler Osmanlı devlet adamları hakkında önemli ürünler verdi. İvan Gunduliç II. Osman hakkında “Osman” adlı şiirini ve Petar Kanaveloviç Sadrazam Kara Mustafa Paşa hakkında bir şiir yazdı. Stijepo Curceviç (ö. 1632) “Derviş” ve “Memişah” adlı şiirlerini Osmanlı Devleti ve Türkler hakkında yazdı. 1846 tarihli İsmail Ağa Çengiç’in Ölümü (Smrt Smail Age Cengica) adlı epik şiirin yazarı Hırvat şair İvan Majuraniç’tir. Hırvat halkı arasında Osmanlılar hakkında çok sayıda anonim şiirler ve türküler ortaya çıktı. Bunlar genellikle Osmanlı-Venedik ve Osmanlı-Avusturya savaşlarını, bu savaşlar esnasında gerçekleşen kahramanlıkları ve Hır-

vat köylü halkının çektiği ıstırapları etkili biçimde dile getirdi. Anonim Hırvat şiir ve türkülerinde Osmanlı-Türk-İslam karşıtlığı yoktur. Buna örnek olarak 18. yüzyılda Güney Dalmaçya’da ortaya çıkmış olan “Hasan Ağa’nın Karısı (Hasanaginica)” adlı anonim şiir verilebilir. Ayrıca çok sayıda Hırvat seyyah Osmanlı Devleti ve Anadolu hakkında geniş bilgiler veren yazılar yazdı. Örneğin dokuz yıl Anadolu’da kalmış olan Bartol Curceviç’in yazdıkları 1544’ten itibaren Avrupa’da defalarca basıldı ve Avrupalılar için Osmanlılar hakkında önemli bir kaynak oldu. Antun Verançiç ve Bartol Kaşiç de, 16-17. yüzyıllarda Osmanlı Devleti ve Anadolu hakkında yazmış diğer iki ünlü Hırvat seyyahıdır (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, 1998: 399-400).

Osmanlı İmparatorluğu Balkan coğrafyasında hüküm sürdüğü asırlar boyunca sayısını tam olarak bilemediğimiz çok çeşitli yapılar inşa etti: Cami, mescit, mektep, külliye, tekke, zaviye, türbe, bedesten, saray, kaplıca, medrese, han, hamam, kervansaray, köprü, çeşme, kütüphane, konak, imaret, tersane, kale, hisar, vs... Örneğin; sadece Kuzey ve Orta Yunanistan bölgelerinde 65 imaret ve 267 zaviye-tekke (çoğunluğu 14-16. yüzyıllarda) inşa edildi (Bkz. Lowry, 2008: 70-73, 95-106). Midilli (Lesvos), Rodos (Rhodes), Sakız (Chios) ve İstanköy (Kos) adalarında ise 117 eser (cami, mescit, türbe, kale, çeşme, medrese, kamu binası, hamam, çeşme, konak) kuruldu (Bkz. Konuk, 2008). Bugünkü Romanya’da 234, Bulgaristan’da 3.339, Yunanistan’da 3.771, Arnavutluk’ta 1.015 ve eski Yugoslavya topraklarında 6.616 adet olmak üzere Osmanlı hâkimiyeti boyunca Balkanlar’da toplam 14.975 eser/yapı inşa edildi (Ayverdi, 2000: 437). Bir başka kaynağa göre bu sayı daha fazladır: 15.787 (Hacımeçliç, 2010: 519).

Fakat bunların büyük çoğunluğu özerklik ve bağımsızlık sonrasında başlatılan “Osmanlılıktan arınma” (*de-Ottomanization*) siyaseti tarafından yok edildi. Hollandalı tarihçi-araştırmacı Machiel Kiel’in araştırmalarına göre, Balkanlar’daki Osmanlı eserlerinin % 98’i yıkıldı ve günümüze ulaşamadı (Konuk, 2010: X). Bunlar 19. yüzyıl ve daha çok 20. yüzyıl içinde planlı biçimde yakılıp yıkıldı veya bilerek zaman içinde –düşük maliyetli ufak tefek önlemlerle korunabilecekken- çürümeye terk edildi veya başka amaçlarla kullanıma sokularak tarihsel-kültürel anlam ve içeriği boşaltıldı.

Her türlü yıkıma rağmen Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlar’da günümüze kadar gelen önemli bir kültürel mirası mevcuttur. Fakat bu önemli miras, altı temel nedenden dolayı Balkan kültürünü değiştirip-dönüştürecek kadar güçlü olamadı:

Birincisi; Balkan insanı, kendi atalarının yarattığı gelenekleri, görenekleri ve adetleri, Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti altında –kimi istisnai vakalar hariç– özgürce sürdürebildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisiyle Hıristiyanlık'tan ayrı- lıp Müslümanlaşmış olan Balkanlı Müslümanlar bile, eski Hıristiyan kültürlerinden tamamen kopmadılar. Balkanlı Müslümanlar, Hıristiyanlıktan kalma çeşitli halk inanışlarını, alışkanlıklarını, davranışlarını, değer sistemlerini ve hatta kimi Hıristiyan ritüellerini Osmanlı hâkimiyeti altında devam ettirdiler. Örneğin; dönemin canlı tanıklarının günümüze aktardıkları notlara göre, bazı Müslüman Arnavut aileler çocuklarını vaftiz ettirmeye devam ediyorlardı ve Hıristiyan Azizler adına düzenlenen çeşitli dini festivallere katılıyorlardı (Stavrianos, 1958: 107). Yani Balkanlar'daki İslamiyet anlayışı ve kültürü, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti sırasında hem de bağımsızlık sonrasında Anadolu, Arap Yarımadası, Orta Asya, Kafkasya ve Kuzey Afrika bölgelerindeki İslamiyet anlayışlarından ve kültürlerinden farklı oldu. Çünkü Balkan insanı, İslamiyet dinini bir Balkan insanı olarak anladı, yorumladı ve yaşadı.

İkincisi; Osmanlı kültüründen kopuş özellikle gayrimüslim seçkinlerin kültüründe (yüksek kültürde) daha da belirgin oldu. Çünkü Balkanlı gayrimüslim seçkinler Osmanlı kültürünü, düşüncesini ve siyasetini değil, daha çok Batı Avrupa ve Rusya kültürlerini, düşüncesini ve siyasetini kendilerine örnek aldılar. Gayrimüslim seçkinler arasında 19. yüzyılın başından itibaren liberalizm, milliyetçilik ve sosyalizm gibi düşüncelerin ve değerlerin yaygınlaşması buna bir örnektir.

Üçüncüsü; Balkan memleketlerinde Osmanlı kültürünün en önemli temsilcileri ve taşıyıcıları, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi yönetimi (İstanbul) ile işbirliği/çıkar ilişkisi içinde olan Müslüman yöneticiler ve Osmanlıca eserler veren Müslüman aydınlar idi. Osmanlı İmparatorluğu Balkan topraklarından çekildikçe ve Balkan ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıkça bu Müslüman yöneticilerin ve aydınların önemli bir bölümü Balkan memleketlerini terk etti (Stavrianos, 1958: 97, 107; Todorova, 2003: 354). Osmanlı kültürünün Balkanlar'daki temsilcileri ve taşıyıcıları Balkan ülkelerini terk ettikçe buradaki Osmanlı kültürü de zayıfladı.

Dördüncüsü; Osmanlı kültürünün Balkanlar'daki temsilcileri ve taşıyıcıları olan Müslüman yöneticiler ve aydınlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki hâkimiyeti süresince halktan kopuk yaşadılar. Bu nedenle Müslüman yönetici ve aydınlar, Osmanlı kültürünü Balkanlar'da tabana doğru yaygınlaştıramadılar. Müslüman seçkinler (yöneticiler ve aydınlar) Osmanlı kültürünü halktan kopuk biçimde yaşarken, Balkanlı halklar da Müslüman seçkinlerden kopuk bi-

çimde kendi yerel geleneksel kültürlerini yaşamaya devam ettiler (Todorova, 1994: 58-60). Böylece Balkanlar'da "Osmanlılık,... geniş halk kitlelerine hiçbir zaman yayılmadı, yayılması da düşünülmedi" (Ortaylı, 2005: 241).

Beşincisi; Osmanlı Devleti, "milli kimliğe ve milliyete" dayalı bir "milli devlet" değildi; Osmanlı Hanedanı'na dayalı çok dinli, çok milletli, çok dilli ve çok kültürlü bir "imparatorluk" idi. Bu nedenle de Balkanlar coğrafyasında yaşayan yerli Müslim ve gayrimüslim halklar üzerinde "kültür emperyalizmi" uygulanmadı. Yani Osmanlı merkezi yönetimi, "Osmanlı-Türk" kültürünü empoze etmeye, yerli kültürleri yok etmeye ve Balkan halklarını "Osmanlılaştırmaya-Türkleştirmeye" çalışmadı (Todorova, 2003: 327-328). Bu nedenle hem Balkanlı halklar hem de imparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan halklar, kendi kültürel unsurlarını (dil, din, müzik vs.) yaşayıp gelecek nesillere aktarabildiler. Osmanlı hâkimiyeti boyunca korunan ve nesilden nesle aktarılan bu yerel kültürel unsurlar, 19. yüzyılda gelişen milliyetçi hareketlerin/düşüncelerin beslenme kaynaklarından birisi oldu ve böylece imparatorluğun çözülüp parçalanmasında rol oynadı (Bazin, 1995: 386).

Altuncusu; Balkan devletleri hem siyasal hem de kültürel düzeyde "Osmanlılıktan arınma" (*de-Ottomanization*) siyaseti güttüler. Bu milliyetçi yıkıcı siyaset Yunanistan'da 1830'da bağımsızlık kazanıldıktan hemen sonra, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'da sırasıyla 1830, 1856 ve 1878 yıllarında "özerk prenslik" statüsü elde edildikten sonra, Karadağ ve Arnavutluk'ta sırasıyla 1878 ve 1912 yıllarında bağımsızlık kazanıldıktan sonra, Bosna-Hersek'te 1878'de bölge Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun kontrolüne geçtikten sonra planlı/sistemik biçimde başlatıldı ve sürdürüldü. Ayrıca 1912-1913 Balkan Savaşları sonucunda Kosova Sırbistan Krallığı'nın eline geçince bölgedeki Osmanlı mirası yok edilmeye başlandı. Aynı savaş sonucunda imzalanan Bükreş Antlaşması (10 Ağustos 1913) Makedonya topraklarını Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan arasında üçe bölündü. Her biri, kendi payına düşen Makedonya topraklarında Osmanlı eserlerine ve mirasına karşı "kültürel temizlik", Türk-Müslüman ahaliye karşı ise adeta "etnik temizlik" uyguladı. Günümüze kadar gelen bu uzun "Osmanlılıktan arınma" süreci, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki kültürel etkisini ve mirasını sınırlandırdı/ zayıflattı. Çünkü bu süreç, aşağıda ayrıntılı biçimde açıklandığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki kültür kurumlarını, eserlerini ve izlerini önemli ölçüde yıktı. Yıkılanların yerine yerel milli kurumlar veya Batı Avrupa kurumları ikame edildi.

“Osmanlılıktan arınma” siyasetinin amaçları “yabancı” Osmanlı-Türk-İslam mirasından kurtulmak, “orijinal” milli kimliği inşa etmek, “milli devleti” kurmak, “geri” Doğu kültüründen kurtulup “modernleşmek ve Batılaşmak” idi. Bu amaçlar doğrultusunda, Osmanlı etkisiyle yerel milli dillere girip yerleşmiş olan Türkçe-Arapça-Farsça kelimeler, deyimler, atasözleri ve yer adları “dilde öze dönüş” adı altında tasfiye edildi, Türk-Müslüman nüfus göçürüldü ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalma eserler büyük bir yıkıma maruz kaldı (Todorova, 2003: 357-360). Yani “Osmanlılıktan arınma” siyaseti; dil, yerleşim yerleri, yer isimleri ve mimari eserler/yapılar olmak üzere dört alanda gerçekleştirildi.

Balkan devletleri, Osmanlı İmparatorluğu içinde özerklik ve ardından İmparatorluk’tan tam bağımsızlık elde ettikten sonra, kendi dillerine Osmanlı etkisiyle girmiş olan çok sayıda Türkçe-Arapça-Farsça kelime, deyim ve atasözlerini “temizlendiler”. Bu kelimelerin yerine, yerel “milli” dile veya Batı Avrupa dillerine (özellikle İngilizce ve Fransızca’ya) ait kelimeler ikame edildi (Stavrianos, 1958: 107). Böylece “ulus devlete” uygun “milli dil” yaratılmaya çalışıldı. Örneğin 1878’de bağımsızlık elde edildikten itibaren günümüze kadar Sırp makamları ve edebiyatçıları, Sırpça’da yer alan Türkçe kelimelerin yerine Sırpça kelimelerin konması için özel gayret sarf ettiler (Balbay, 1997: 112). Bosna-Hersek’te de 1878’den itibaren (yani bölge Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun kontrolüne geçtikten sonra) ve özellikle 1918’den itibaren (yani bölge Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı’nın kontrolüne geçtikten sonra) Türkçe kelime ve deyimler silinmeye başlandı. Silinenlerin yerine Sırpça-Hırvatça karşılıkları kondu (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, 1992: 303).

Balkan devletleri, özerklik ve akabinde tam bağımsızlık elde edildikten sonra, kendi ülkelerindeki Türk ve diğer Müslüman topluluklara (Boşnak, Pomak, Torbeş, Arnavut) ait “yerleşim yerlerini” boşaltmaya özel gayret saffettiler. Bunu, ya doğrudan öldürerek ya da göçe zorlayarak gerçekleştirdiler. Boşaltılan yerlere “Hıristiyan milli ahali” (Bulgar, Rum, Sırp, Romen, Karadağlı vs.) yerleştirildi. Bundaki amaç ülkedeki Türk ve Müslüman nüfusu azaltmak, Hıristiyan ve milli nüfusu artırmak, dinsel ve etnik yapıyı homojenleştirmek ve böylece ulus devleti ve ulusu daha çabuk ve daha sağlam biçimde kurmak idi. Ayrıca Türk-Müslüman yerleşim yerlerinin boşaltılması, Osmanlı kültüründen/geçmişinden kurtulmak anlamına da geliyordu. Bu amaçla bazı boşaltılan Türk-Müslüman köylere Hıristiyan-milli ahali dahi yerleştirilmedi ve böylece Osmanlı’dan kalma bu yerler tamamen yok edildi. Örneğin; 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93’Harbi) sonrasında kurulan ve Bulgarlar tarafından yönetilen özerk Doğu Rumeli (Şarki Rumeli) Vilayeti’nde 1.942 köyden 316’sı boşaltıldı, tahrip edildi, resmi kayıtlardan silindi

ve böylece tarihe gömüldü. Bugünkü Bulgaristan'ın doğusunda yaşanılmış olan bu korkunç yıkım, 93'Harbi ile başladı ve 1990'a kadar sürdü (Hacısalıhoğlu, 2008: 86-88). Bu gibi yıkımlar Balkanlar'ın diğer ülkelerinde de gerçekleşti.

Her ulus devlet belli bir “ana/asli ulusa” ve “ulusal kimliğe” dayanır. Ana ulus ve ulusal kimlik olmadan ulus devlet kurulamaz, kurulsu bile varlığını uzun süre devam ettiremez. Bunun farkında olan ulusal kurucu aktörler (ulusal burjuvazi, aristokrasi, entelektüeller veya askeri-sivil bürokrasi), sadece ulus devleti değil aynı zamanda ulusu ve ulusal kimliği inşa ederler. Bunun için de ülkede yaşayan değişik etnik, dinsel ve kültürel toplulukları tek bir homojen ulusa ve çeşitli kimlikleri tek bir homojen ulusal kimliğe dönüştürmeye çalışırlar. Bu “homojenleştirme” çalışmalarının önemli bir parçasını, ülkedeki “yabancı yer isimlerinin millileştirilmesi” oluşturur. Bu, 19. ve 20. yüzyıllar boyunca tüm Avrupa'da ve dünyanın daha başka “uluslaşan” ülkelerinde görüldü. Balkan ulus devletleri de, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrıldıktan sonra kendi uluslarını ve ulusal kimliklerini kurabilmek yani ülkede yaşayan değişik toplulukları ve kimlikleri “homojenleştirme” için Osmanlı döneminden kalma Türkçe yer isimlerini büyük bir gayret ve özenle kendi milli dillerine çevirdiler.

Örneğin; Bulgaristan'da Türkçe ve Yunanca yer isimleri 110 yıl boyunca sürekli Bulgarlaştırıldı. 1878'de özerklik elde edilince 49 köyün ismi değiştirildi. 21 Aralık 1906 tarihli hükümet kararıyla birlikte 1912'ye kadar 423 köy ismi değiştirildi. Ayrıca Türkçe ve Bulgarca çift isim taşıyan 65 köyün Türkçe isimleri resmi kayıtlardan silindi. 14 Ağustos ve 7 Aralık 1934 tarihli hükümet kararlarıyla 1971 ve 1935-1944 arasında 432 yerleşim yerinin ismi Bulgarlaştırıldı. Bu süreç 1945'ten sonra sosyalist rejim döneminde de devam etti. Ama bu sefer, sadece Türkçe ve Yunanca yer isimleri değil, kraliyet dönemini hatırlatan monarşik, feodal ve dini isimler de değiştirildi. 1984-1989 yıllarında ise sadece yer isimleri değil aynı zamanda kişilerin isimleri de “Yeniden Doğu Süreci (Vazroditelskiyat Protse)” adı altında değiştirilmeye başlandı. Bu süreç, Todor Jivkov'un iktidardan indirilmesiyle birlikte 1990'da sona erdi. İsimleri Bulgarlaştırılmış olan Türklere ve diğer Müslümanlara (Pomaklar, Romanlar), 1990'dan itibaren eski isimlerini geri almalarına müsaade edildi. Ama Bulgar makamları, isimleri Bulgarlaştırılmış yerleşim yerlerine eski Türkçe isimlerini halen geri iade etmiş değil (Hacısalıhoğlu, 2008: 150-160).

Yunanistan'da bağımsızlıktan itibaren ve özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra 1940'a kadar Türkçe, Bulgarca, Arnavutça, Makedonca ve Romence yer isimleri Yunanlaştırıldı. Bundaki nihai amaç Yunan ulusunu ve ulusal kimliğini

yabancı unsurlardan temizlemek ve böylece homojen Yunan ulusunu ve ulusal kimliğini kurup geliştirmektir. Benzer siyaset Türkiye’de de uygulandı. Homojen Türk ulusunu ve ulusal kimliğini kurmak/geliştirmek için 1950’lerden 1970’lere kadar 12 bin köyün yabancı ismi Türkçeleştirildi (Hacısalıhoğlu, 2008: 150).

Ve nihayet; “Osmanlılıktan arınma” siyasetinin dördüncüsü “Osmanlı mimari eserleri/yapıları” alanında gerçekleşti. Balkan devletleri, Osmanlı döneminden kalma mimari eserleri/yapıları özerklik veya tam bağımsızlık elde ettikten hemen sonra tasfiye etmeye başladılar. Bu tasfiye, doğrudan eserlerin yıkılıp yıkılması, hiçbir önlem alınmayarak eserlerin çürümeye terk edilmesi veya eserin/yapının başka bir yapıya dönüştürülmesi şeklinde gerçekleştirildi.

Seyyahların (Evliya Çelebi, Jacop Spon, George Wheler) yazdıklarına göre 17. yüzyılın son çeyreğinde Atina’da 5 cami, 7 mescit, 1 medrese, 3 mektep, 2 tekke, 3 hamam ve 2 han vardı. 18. yüzyıl boyunca şehirdeki bu yapıların sayısı arttı. Fakat 1833’te Atina Yunanistan Krallığı’na bırakılınca Osmanlı yapıları yok olup gitti, geriye sadece Fethiye Cami, Hacı Mustafa Cami ve Abdi Efendi Hamamı kaldı (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, 1992: 75-76). 1906 yılına ait resmi kayıtlarda Selanik’te 36 cami, 24 mescit, 9 medrese, 3 imaret, 9 mektep ve 19 tekke vardı. Fakat şehir Balkan Savaşları sonucunda Yunanistan’ın eline geçtikten sonra bu yapılar hızla yok olmaya başladı. Örneğin, II. Murat’ın tüccarlar için yaptırdığı kervansaray 1920’de yıkılıp yerine bir otel inşa edildi. Ayrıca 36 camiden çoğu yıkıldı, bugüne ancak 7 cami kalabildi (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, 2009: 353, 355-356). Selanik’te Müslümanlara ait vakıfların emlakına ve mallarına 1912-1924 arasında devlet, askerler, yerli Rum halkı ve buraya yeni gelen Rum muhacirler el koydu. Yunan devleti tarafından el konulan emlak ve malların bir kısmı şahıslara satıldı, bir kısmı yıkıldı ve bir kısmı başak amaçlarla kullanıma sokuldu. Çok sayıda vakıf camisi ve okulu kiliseye çevrilirken, bazı vakıf okulları devlet okullarına dönüştürüldü (Bkz. Adıyeke ve Adıyeke, 2010: 18-32).

14.-16. yüzyıllardan kalma Ferecik (Feres)’te Gazi Süleyman Paşa ve Musa Çelebi camileri Panaghia Kosmosoteira ve Agios Nikolaos kiliselerine, Drama’da Yıldırım Bayezid ve Kavala’da İbrahim Paşa camileri Agios Nikolaos kiliselerine, Traianoupolis’te Nefes Sultan/Baba Tekkesi Ayos Yorgos Kilisesi’ne dönüştürüldü (Lowry, 2008: 24-27, 35-38, 234, 240). Rodos’taki tarihi Hurmalı Mescit, Muradiye Cami ve Midilli’deki Sigri Cami Yunan makamları tarafından sırasıyla Aziz George, Saint John ve Azize Triada kiliselerine dönüştürüldü (Konuk, 2008: 41, 55, 64). Rodos’taki Sultan Mustafa Cami günümüzde nikah salonu olarak, Midilli’deki Moliva Cami belediye ofisi olarak, Rodos’taki Şadırvan Cami bir

dükkanın deposu olarak ve Midilli'deki Vezir Hasan Bey Cami tarım malzemeleri satan bir mağaza olarak kullanılıyor (Konuk, 2008: 48, 66, 71, 74). Ayrıca Rodos Adası'nın Salakos Köyü'ndeki tarihi Müslüman Mezarlığı yıkılarak üzerine 1980'lerin ortasında basketbol sahası inşa edildi (Konuk, 2008: 63).

Yanya'da meşhur Bayraklı Cami günümüze ulaşamadı ve şehir meydanı, Osmanlı döneminden kalma tarihi Müslüman Mezarlığı üzerine inşa edildi. Selanik Mevlevihanesi ve Yenişehir (Larissa)'deki Abdü'l-ezel Paşa Türbesi yıkıldı. Karaferye (Veria)'deki Çelebi Sinan Bey Cami ve Selanik'teki İskele (Abdu'rrauf Efendi) Cami özel şahıslara verilerek eve dönüştürüldü (Konuk, 2010: XII-XIII). Florina'da Halveti Tekkesi'nin yerine Yunan Milli Bankası inşa edildi ve 1473 tarihli Yakup Bey Cami yıkıldı. Karaferye'de Sultan Mahmut Cami, Kesriye (Kastoria)'de Ali Bey Cami, Kozana (Kozoni)'da Askeri Hastane, Serez (Serres/Siroz)'de meşhur Şeyh Bedreddin Türbesi ve 20. yüzyılın başında açılan Adliye Binası, Trikala (Tırhala)'da Bayraklı Cami Yunan makamları tarafından yıkıldı (Konuk, 2010: 11, 20-22, 127, 142-143, 173, 245, 327-329, 379).

17. yüzyıl resmi kayıtlarında yer alan 165 medreseden sadece 6-7'si günümüzde mevcut. Orta Yunanistan'daki Eğriboz (Negroponte) Sancakı'nda 1521'de 34 cami, 6 hamam, 10 mektep ve 6 tekke varken 1990'ların başına sadece bir Osmanlı hamamı kaldı (Kiel, 1990: XIV-XV). Sungur Çavuş Bey'in 1430'larda Selanik, Manastır (Bitola) ve Vidin'de yaptırdığı cami, zaviye, mescit ve medrese günümüze ulaşamadı. Serez'deki meşhur Eski Cami, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Yunan yerel yönetimi tarafından başlatılan sözde “yeniden inşa” sürecinde yıkıldı. Balkan Savaşı'nda Yunanistan'ın eline geçen Yenice Vardar'ın ismi Giannitsa olarak değiştirildi ve buradaki camilerin üçte ikisi (14 adet) yakılıp yıkıldı. Tarihi Osmanlı hamamı 1967'ye kadar yaşadı. Ama bu tarihten sonra yıkılan hamamın üzerine büyük bir ev inşa edildi. Batı Trakya'da yer alan Dimetoka (Didymoteichon)'da 1398 yılında inşa edilmiş olan Oruç Paşa Hamamı ve 16. yüzyıldan kalma Feridun Ahmet Bey Cami Balkan Savaşları sırasında yıkıldı. Bir başka Batı Trakya şehri Gümölcine (Komotini)'de 14. yüzyılın son çeyreğinden Gazi Evrenos Bey tarafından inşa edilmiş olan tarihi Osmanlı hamamı 1970 yılında Başbakan Albay Georgios Papadopoulos liderliğindeki askeri yönetim tarafından dinamit patlatılarak yıkıldı (Kiel, 1990: 130, 432-434, 317-319, 134, 146, 124).

Bunlar, Yunanistan'da yok edilen Osmanlı eserlerinden sadece birkaçıdır. Bugünkü Yunanistan coğrafyasında yıkım, Osmanlı Devleti geri çekildikten ve göçler sonucunda Türk nüfus iyice azaldıktan sonra gerçekleşti. Tabii ki “Osman-

lıktan arınma” siyaseti çerçevesinde mimari eserlerin/yapıların tasfiye edilmesi diğer Balkan ülkelerinde de yaşandı.

Bosnalı Sofu Mehmed Paşa'nın 1548 yılında Sofya'da yaptırdığı cami, Osmanlı kimliğini ve geçmişini silip atmak amacıyla dönemin özerk Bulgaristan Prensiği yönetimi tarafından, Osmanlı Devleti'nin karşı çıkmasına rağmen, 1903'te Yedi Azizler Kilisesi'ne dönüştürüldü (Bkz. Koyuncu, 2010: 129-146). Tırnova'da tarihi değer taşıyan 40 cami-mescit'ten sadece bir tanesi günümüze kaldı. (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, 1992: 408). 93'Harbi sırasında Tatarpazarlığı ve çevresindeki 182 kadar cami ve medrese ağır biçimde tahrip edildi. Doğu Rumeli Vilayeti'nin Bulgar yönetimi Yanbolu (Yambol)'daki Mustafa Ağa Cami'yi kiliseye dönüştürdü. Vilayet dahilinde kalan dini ve vakıf yapılarının 114'ü yıkıldı, 173'ü yıkıldı ve 469'u kullanılamayacak biçimde tahrip edildi. Vilayetin başkenti Filibe (Plovdiv)'de yıkılan camiler, mezarlıklar ve evlerin enkazları üzerine kışla, havuz, su yolu gibi yeni yapılar inşa edildi (İpek, 1999: 142-143).

Filibe'de Osmanlı döneminde inşa edilmiş 24 büyük cami ve 9 mescitten sadece ikisi ayakta kalabildi. Yanbolu'daki Sofular Cami yok edildi. 19. yüzyılın sonunda Rodop bölgesinde yaklaşık 300 köy camisi vardı. 1878'de Doğu Rumeli Vilayeti kurulduktan sonra buradaki cami sayısı hızla azaldı. Camileri yıkmaya politikası İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlanarak devam etti. Rusçuk'taki 30 camiden ancak dördü 1974 yılına ulaşabildi. Razgrad'taki meşhur Bahram Bey ve İskender Bey mescitleri İkinci Dünya Savaşı sonrasında sosyalist rejim tarafından yıkıldı. Plevne'deki 18 cami, 3 medrese ve 5 tekkeden sadece bir mescit, Eski Cuma (Bulgar dilinde Targovişte)'daki 17 camiden sadece Saat Cami günümüze ulaşabildi. Dupnitsa'da Bulgar tarihçi Biserov'a göre 1867'de 11 cami, 2 medrese, 7 mektep ve 9 tekke vardı. Bu yapılar, kentteki Türklerle birlikte yok oldu. Geriye sadece, Dupnitsa'da kentsel gelişimi başlatmış olan Ahmet Bey Cami kaldı (Kiel, 2000: 16, 18, 29, 37-38, 45-46).

Türk nüfusun yoğun olduğu Kuzey Bulgaristan'daki Şumen'de Osmanlı-Türk-İslam damgasını yok etme çabaları görüldü. 1870'te 40 camiden 1989'da 3 cami kaldı geriye. Eski Zağra (Stara Zagora), Yanbolu ve Zağra Yenicesi (Nova Zagora) 93'Harbi sonucunda Bulgarların kontrolüne geçti. Bu tarihten itibaren bölgede büyük yıkım gerçekleştirildi. Eski Zağra'da 47 cami, 5 imaret ve bir büyük bedestenden geriye sadece Hamza Bey Cami; Yanbolu'da 17 cami, 3 medrese, 3 hamam, 4 han ve bir bedestenden geriye 2 eser (bedesten ve Eski Cami); Zağra Yenicesi'nde 7 cami, 3 han ve bir hamamdan geriye iki eser (hamam ve Sarıca Paşa Cami) kaldı. Karnobat, önce 1828-1829 Savaşı'nda ve ardından

93'Harbi'nde Rus orduları tarafından yakılıp yıkıldı. 1878'de bölgenin yönetimi Bulgarlar'a geçti. Hem buradaki Müslüman-Türk nüfus göçe zorlandı hem de çeşitli Osmanlı eserleri (camiler, mescitler, mektepler, hanlar) yıkıldı. Sinan Bey (Ak) Cami 1910'da yani Bulgaristan bağımsızlığını kazandıktan iki yıl sonra yıkıldı. Çok sayıda Osmanlı eserinden sadece üçü (Kara Cami, Saat Kulesi, Sinan Bey Hamamı) bugüne kaldı (Kiel, 1990: XV, 636, 644-645, 650, 26).

Bulgaristan'da en büyük yıkım (Osmanlılıktan arınma) Sofya'da gerçekleştirildi. Çünkü amaç, Sofya'yı Osmanlı-Türk-Müslüman izlerinden "kurtarmak" ve "milli" Bulgaristan Krallığı'nın "milli başkenti" haline getirmektir. 1876 Nisanında Bulgar bağımsızlık ayaklanması başladığında şehirde 44 cami, 4 medrese ve en az 18 tekke vardı. 93'Harbi sırasında Rus ordusu Sofya'ya girince Türk-Müslüman nüfus şehri terk etmek zorunda kaldı. Türklere ve diğer Müslüman topluluklara ait evler, dini yapılar ve vakıf mülkleri Rus ve Bulgar orduları tarafından yakıldı, yıkıldı ve yağmalandı. 1878'de şehir özerk Bulgaristan Prensligi'nin başkenti ilan edilince bu vahşi "Osmanlılıktan arınma" süreci iyice hızlandırıldı. 174 adet kıymetli vakıf Sofya Belediyesi tarafından yol açmak-genişletmek, dinlenme ve oyun alanı tesis etmek bahanesiyle yıkıldı. Büyük yıkımdan ancak üç cami kurtulup günümüze ulaşabildi (Kiel, 2000: 54-57; *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, 1992: 402).

Dobruca'daki Osmanlı eserleri bölge 1878'de Romanya Krallığı'na geçtikten sonra yok olmaya başladı. Yıkım süreci İkinci Dünya Savaşı sonrasında Romanya Halka Cumhuriyeti kuruluncaya kadar devam etti. Bu tarihten itibaren sosyalist rejim Dobruca'daki tarihi Osmanlı eserlerini bakım altına aldı. Böylece burada az sayıda Osmanlı eseri ayakta kalabildi. Tımaşvar Banat eyaletindeki eserlerin ise tamamı daha önceden krallık döneminde yok edilmişti (Kiel, 1990: 217; *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, 2008: 172).

Evliya Çelebi, bugünkü Sırbistan'ın başkenti Belgrad'ı 17. yüzyılda ziyaret ettiğinde 217 cami, 13 mescit, 17 tekke, 9 darülhadis, 7 hamam, 8 medrese ve çarşılar ile karşılaştı. İlerleyen yıllarda cami sayısı 250'ye yaklaştı. Oysa 20. yüzyılın başında Sırbistan Krallığı'nın başkentinde sadece 59 cami mevcuttu. İlerleyen yıllarda bu sayı daha da azalarak günümüze sadece Bayraklı Cami kaldı (Balbay, 1997: 109; *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, 1992: 408).

Makedonya Cumhuriyeti'nde yer alan İştıp (Stip), Kumanova ve Pirlepe (Prilep) kentleri 1912 Balkan Savaşı sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan Sırbistan Krallığı'na geçti. Bu tarihten itibaren Sırp yönetim buralardaki Osmanlı

eserlerini ya yıktı ya da çürümeye terk etti. Üç kentte yer alan toplam 36 camiden yalnız üçü günümüze kaldı: Hüsameddin Paşa Cami, Tatar Sinan Bey Cami ve Çarşı Cami (Kiel, 1990: 154-156, 161-162, 167-168). 1945-1990 arasında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti (YSFC)'ni oluşturan altı federe cumhuriyetten birisi Makedonya Cumhuriyeti idi. Bu dönemde Makedonya'daki Osmanlı eserlerinin önemli bir bölümü yeni "imar planları" çerçevesinde yıkıldı. Örneğin Üsküp'teki tarihi Yelenkapan Cami yıkılıp yerine Üsküp Üniversitesi binası inşa edildi. Kalkandelen ve Gostivar'daki tarihi çarşı camileri aynı akıbete uğradı. Bu yıkım, Eylül 1991'de Makedonya Cumhuriyeti Yugoslavya'dan ayrıldıktan sonra da devam etti. Özellikle 2001 yılında Arnavut ve Makedon paramiliter gruplar arasında yaşanan silahlı çatışmalar sırasında 57 cami ağır biçimde tahrip edildi. Bunlar arasında tarihi değeri yüksek olan Osmanlı eserleri vardı. Örneğin; Pirlepe Çarşı Cami (1475) ve Köprülü'deki Fazıl Ahmed Cami (18. yüzyıl) milliyetçi-Ortodoks Makedon paramiliter güçler tarafından tamamıyla yıkıldı. Ayrıca Manastır'da İshakıye Cami (1506), Hasan Bab Cami (1629), Hamza Bey Cami (18. yüzyıl), Kalkandelen'de Paşa Cami (1495) ve Harabati Baba Tekkesi (16. yüzyıl) ağır biçimde tahrip edildi (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 27, 2003: 443-444).

Kosova'da 1489-1912 döneminde toplam 532 Osmanlı mimari eseri inşa edilmişti. Bunların 302'si dini, 92'si eğitim, 31'i ticari, 82'si sosyal hizmet, 24'ü askeri, 17'si sivil (konak) ve 6'sı kamusal (hükümet konağı, belediye binası gibi) yapılarıydı. Günümüze kalan eser sayısı 224 olarak tespit edilmiştir. Yani Kosova'daki Osmanlı eserlerinin 308'i yok oldu. Bunları çoğu doğal afetler, bakımsızlık ve zamanın yıpratması sebebiyle yıkıldı. 1912'de bölge Sırbistan Krallığı'nın eline geçtikten sonra yaşanan yıkım ise siyasi nedenlidir (İbrahimgil ve Konuk, 2006: XXV-XXVI). Yani 1912'den sonra Sırp yönetim, bölgedeki Osmanlı-İslam-Türk izlerini/kimliğini silmeye çalıştı. Bu siyaset günümüze kadar devam etti. Sosyalist YSFC parçalandıktan sonra Kosova'da yaşanan savaş sırasında (1998-1999) Sırp silahlı kuvvetleri 218 cami, 4 medrese, 3 tekke, 1 hamam ve 75 dükkanı yakıp yıktı. Bunlardan bazıları Osmanlı döneminden kalma önemli tarihi eserlerdi: İpek'te Çarşı Cami (1470), Defterdar Mehmet Efendi Cami (1570), Kurşunlu Cami (1577), Osmanlı hamamı ve çarşısı, Gjakova'da Hadum Cami ve Kütüphanesi (1529), başkent Priştine'de Ramzaniye Cami (1470) (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, 2002: 221).

Benzer yıkım Bosna-Hersek Savaşı (1992-1995) sırasında gerçekleşti. Bosna-Hersek'te Osmanlı döneminden kalma çok sayıda tarihi eser/yapı aşırı milliyetçi Sırp ve Hırvat güçler tarafından tamamen yakılıp yıkıldı veya ağır biçimde tahrip edildi. Başkent Saraybosna tam 1425 gün kuşatma altında yaşadı. Bu süre

zarfında Sırp silahlı kuvvetlerinin roket ve top ateşleri sadece insanları, evleri değil aynı zamanda Osmanlı döneminden kalma tarihi eserleri hedef aldı. Bunun sonucunda çok sayıda eser yıkıldı veya ağır tahrip gördü. Bu saldırıya rağmen Gazi Hüsrev Bey Cami (1530), Hünkar Cami (1458), Ali Paşa Cami (1561), Ferhad Bey Cami (1562) ve Hünkar Köprüsü (1458) gibi önemli eserler ayakta kalmayı başardı (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, 2009: 131). Ama Mostar Köprüsü bunlar kadar şanslı değildi. 1566'da inşası tamamlanan köprü, ilk defa YSFC döneminde "tarihi eser" kabul edilip koruma altına alındı. Fakat YSFC yıkıldıktan sonra patlak veren Bosna-Hersek Savaşı sırasında Hırvat silahlı kuvvetleri 9 Kasım 1993 günü top ateşiyle bu tarihi eseri yıktı. Savaş sonrasında UNESCO, Bosna-Hersek ve Türkiye'nin ortak çalışması sonucunda köprü, orijinali esas alınarak bir Türk firması tarafından tekrar inşa edilip 23 Temmuz 2004 günü uluslararası törenle hizmete açıldı. Ayrıca Mostar'daki Karagöz, Derviş Paşa, Nasuh Ağa, Çerniça, İbrahim Ağa, Keyvan Kahya, Koski Mehmed Paşa, Sivri Hacı Hasan camileri ile Yavuz Sultan Selim Mescidi ağır tahribata uğradı. Bunlar, savaş sonrasında çeşitli uluslararası örgütlerce restore edilip kurtarıldı (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, 2005: 297-299).

Ayverdi'nin geniş kapsamlı ve ayrıntılı çalışmalarına göre eski Yugoslavya'da 7.000'e yakın eserden 1.025'i geriye kaldı. Yani yaklaşık 6.000 Osmanlı eseri yok edildi. Arnavutluk'taki Osmanlı mimari yapılarının ancak binde 2-3'ü ayakta kalabildi. Bulgaristan'da 2.356'sı cami-mescit olmak üzere toplam 3.339 Osmanlı eseri mevcuttu. Bunlardan sadece 400'e yakını günümüze ulaştı. Macaristan ve Romanya toprakları üzerinde ise yaklaşık 880 Osmanlı eserinden sadece 13 tanesi kurtarılabildi (Ayverdi, 2000: 1, 143, 438; Hacısalıhoğlu, 2008: 155). Bir başka önemli çalışmaya göre Balkan memleketlerinde inşa edilmiş olan ve günümüze ulaşan Osmanlı eserlerinin envanteri aşağıdaki gibidir:

Tablo 1: Balkanlar'da Osmanlı Eserleri

Ülke	Arşiv Kayıtlarında Tespit Edilen Eser Sayısı	Mevcut Eser Sayısı
Kosova	576	222
Makedonya	1.413	484
Hırvatistan	241	52
Sırbistan	909	162
Bulgaristan	3.339	518
Karadağ	222	80-90 civarında
Arnavutluk	1.015	200'ün üzerinde
Bosna-Hersek	3.541	800-900 civarında

Yunanistan	3.771	600-700 civarında
Romanya	291	80-100 civarında

Kaynak: İbrahimgil, 2008: 209-222.

Tüm bu örnekler gösteriyor ki “Osmanlılıktan arınma” siyaseti tüm Balkan ülkelerinde uygulandı. Oysa Osmanlı Devleti, buralara hükmederken yerli Hıristiyan halkları, kültürleri ve eserleri/yapıları çok büyük ölçüde muhafaza etmişti, herhangi bir “Hıristiyanlıktan arınma” politikası uygulamamıştı. Bosna-Hersek eski Devlet Başkanı Aliya İzzetbegoviç 5 Kasım 1994 tarihinde *Sterm* dergisine verdiği röportajında bu gerçeği şöyle ifade etmiştir:

“Örneğin; bu savaş (İkinci Dünya Savaşı) sırasında Bosna’da yüzlerce kilise ve cami yok edildi. Hepsini de “Avrupalılar” yok etti; hiçbirini Müslümanlar yıkmadı. Türk iktidarı öyle parlayan gümüş değildi, ama tüm Hıristiyan halklar ve onların en önemli Orta Çağ eserleri 500 yıllık Türk iktidarı döneminde ayakta kalabildi. Belgrad yakınlardaki meşhur Ortodoks manastırları, Türklerin 300 yıllık iktidarında ayakta kaldı. Fakat Avrupalıların 3 yıllık iktidarı döneminde bunlar ayakta kalamadı. İşte gerçek budur. II. Dünya Savaşı yıllarında yakıldı” (İzzetbegoviç, 2003: 136. Alıntı içinde yer alan parantez bana aittir).

3. Demografik Miras

Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlar’daki en önemli/güçlü mirası demografik alanda gerçekleşti. Osmanlı’nın bölgedeki demografik mirası, “kitlese İslamlaşma süreci” ve “kitlese göç hareketleri” vasıtasıyla/sonucunda gerçekleşti.

3. 1. İslamlaşma Süreci

İslamiyet dinini Balkanlar’da kitleseleştiren ve kurumsallaştıran Osmanlı İmparatorluğu oldu. Bu sürecin birinci kaynağını Osmanlı İmparatorluğu’nun iskân siyaseti oluşturdu. Osmanlı Devleti Balkanlar’da güvenebileceği ve dayanabileceği bir topluluk oluşturmak ve ayrıca merkezi yönetime karşı ayaklanan göçebe Türkmen boylarını sürmek amacıyla Anadolu’daki Müslüman Türk toplulukların bir kısmını Balkanlar’a yerleştirdi. Böylece Balkanlar’da Müslüman Türk nüfusu gelişmeye başladı.

İskân siyaseti çerçevesinde Balkanlar’a göç ettirilen Müslüman Türk topluluklar, genellikle stratejik bölgelere (askeri ve ticari yolların geçtiği yerlere ve çevresi askeri kuvvetlerle takviye edilmiş yerleşim yerlerine) yerleştirildi. Dolayısıyla stratejik önem arz eden Martisa ve Vardar vadilerine iskân edilen Türk sayısı

çoktur. Anadolu Türkleri Osmanlı Devleti tarafından özellikle bugünkü Bulgaristan, Makedonya, Kosova, Trakya ve Kuzey Yunanistan topraklarına yerleştirildi. İskân edilen Türk ahali çoğunlukla buldukları yerlerde müselleme (askeri hizmet karşılığında vergiden bağışık tutulan muhafızlar) olarak görev yaptı (Todorova, 1994: 64-65; Popovic: 185; *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, 1992: 29).

Ayrıca Osmanlı yönetimi, Balkanlar bölgesi içinde de iskân siyaseti uyguladı. Örneğin; II. Murat 1430 yılında 1.000 kadar Türk'ü Yenice Vardar'dan alıp Selanik'e iskân etti (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, 2009: s. 353). Özellikle Arnavutluk ve Makedonya'dan bugünkü Yunanistan topraklarına Müslümanlar getirilip yerleştirildi. Böylece Yunanistan'da Müslüman nüfus arttırıldı. Bu Müslüman nüfus yerli halkın bir kısmını etkileyerek bazı Ortodoks Rum ailelerin İslamlaşmasında etkili oldu (Popovic: 297).

16. yüzyılda fazla iskân yapılmadı. Bu yüzyılın sonuna gelindiğinde ise Anadolu'dan Balkanlar'a iskânlar sona ermiş bulunuyordu. Fakat Balkanlar'daki Müslüman sayısı, iskân siyaseti sona erdikten sonra da artmaya devam etti. Bu artış, Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisiyle Balkanlı gayrimüslimlerin Müslümanlaşması sonucunda gerçekleşti. Din değiştirmeler özellikle 17. yüzyılda çok yaygın oldu (Todorova, 1994: 65).

Yani Balkan coğrafyadaki Müslüman nüfusun büyük kısmını iskân siyaseti çerçevesinde Anadolu'dan getirilip bölgeye yerleştirilen Türkler değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisiyle "Müslümanlaşan Balkanlılar" oluşturdu. Günümüzdeki Boşnaklar, Müslüman Arnavutlar, Müslümanlaşmış Makedonlar olan Torbeşler (Gjorgiev, 2009: 301-306), Müslümanlaşmış Bulgarlar olan Pomaklar (Veinstein, 1995: 359; Stavrianos, 1958: 106) ve Müslüman Romanlar değişik Balkan ülkelerinde yaşayan etnik olarak "Türk olmayan" Müslüman topluluklarıdır.

Balkan halklarının Müslümanlaşmaları sürecinin nasıl gerçekleştiğine ilişkin tartışmalar halen devam etmektedir. Bu konuda literatürde bir mutabakat yoktur. Bulgar tarihçi Nikolai Todorov'a göre Bulgaristan'da ve Charles Sudetic'e göre Arnavutluk'ta Hıristiyan halkın Müslümanlaşması baskı ve zor yoluyla gerçekleştirildi (Todorov, 1977: 39-43; Sudetic, 1994: 12-14).

Hırvat tarihçi-sosyolog Aleksandre Popovic ise "Bulgar yazarlarının birçoğu, bu İslamlaşma hareketini bir zorlama ve baskı politikası şeklinde yansıtmaya çalışmışlardır. Halbuki, hızlı bir biçimde yayılan Müslümanlık, bu bölgede

içten gelen bir arzu ve hür iradeyle yapılan bir kabulün ifadesidir” şeklinde yazıyor (Popovic: 69). Halil İnalçık da Müslümanlaşma sürecinin gönüllü bir şekilde işlediğini ve zorlamayı içermediğini iddia ediyor (İnalçık, 1996: 24).

Yunan tarihçi Stavrianos’a göre Osmanlı yönetimi, Balkan Hıristiyanları üzerinde “sistemik ve sürekli” İslamlaştırma uygulamadı. İspanya’da Müslümanlara ve Yahudilere uygulanan baskılara ve zulümlere Balkan Hıristiyanları Osmanlı hâkimiyeti altında maruz kalmadılar. Osmanlı yönetimi, Balkan halkları için daha az tehlikeliydi; çünkü onların dinlerini, milli kimliklerini ve birlikliliklerini tehdit etmedi. Venedik ise, 1699 Karlofça Antlaşması ile Osmanlı’dan aldığı Mora’da ve diğer hakimiyetindeki Yunan adalarında yaşayan Rum Ortodokslara “Katolikleşmeleri” için çeşitli baskılar uyguladı, buralarda yaşayanlardan ağır vergiler topladı, “böl ve yönet” siyaseti uygulayarak Rum milli kimliğini ve birliğini tehdit etti ve Mora’da Osmanlı hâkimiyeti boyunca sahip olunan özgürlükleri yok etti. Mora 1715’te tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçince buradaki Rum Ortodokslar yeniden dinlerini özgürce yaşamaya başladılar ve daha özerk bir yapıya sahip oldular (Stavrianos, 1958: 106-107, 113-114).

Benzer şekilde düşünen bir başka tarihçi şöyle yazıyor:

“Sultanların, Müslüman olmayanları İslamlaştırma gibi bir politikaları olmadı görünüşe göre... Babiali, kitle olarak Türkleştirme ya da zorla İslamlaştırma politikası gütmekle suçlanamaz kuşkusuz... Gerçekten, sultanın Hıristiyan kitlelere İslamı kabul ettirmekte çıkarı yoktu; çünkü, İslam’a geçiş, her Hıristiyan çiftçinin ödediği – 25 akçelik – bir vergi (ispence) ile başvergisinin kesilmesi demektir” (Beldiceanu, 1995: 167-168).

Müslümanlaşma sürecinin tamamıyla zor/baskı kullanılarak veya tamamıyla barışçıl yollarla (gönüllü olarak) gerçekleştirildiğini iddia etmek yanlış olur. Balkanlar’da İslamlaşma bazen zor/baskı yoluyla, diğer bazı vakalarda ise barışçıl biçimde (gönüllü olarak) gerçekleşti. Yani Balkan halkları arasında İslamlaşma süreci hem “zoru” hem de “gönüllülüğü” içerdi. Aşağıda sunulan bazı önemli tarihsel vakalar bu söylediğimizi doğruluyor.

Arnavutluk’taki İskender Bey ayaklanması sonrasında isyancılar “zor” yoluyla Müslümanlaştırıldılar ve Müslümanlaşmayı kabul etmeyenler bu bölgeden “zorla” sürüldüler (Bkz. Sudetic, 1994: 9-12; Bozbora, 1997: 65-70, 90-100; Marmullaku, 1975: 10-19). 1649’da Venediklilerle Osmanlı Devleti’ne karşı işbirliği yapan Katolik Arnavut aileler Kosova’dan zorla göçürüldü. Bazı aileler ise göçten muaf tutulmak için İslamiyet dinine geçmek zorunda kaldı. Fakat bunların

birçoğu Hıristiyanlığa bağlı kaldı ve bu nedenle kendilerine halk arasında “laramane (alaca inançlı)” deniliyordu. Ayrıca Bektaşî olan Tepedelenli Ali Paşa pek çok Arnavut köye İslam’ı zorla benimsetti (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, 1991: 387). 1683 Viyana Kuşatması’nı takip eden savaşlarda gayrimüslim Arnavut kabileler Avusturya’ya destek verdiler ve 1689’da genel bir ayaklanma düzenlediler. Ayaklanma bastırıldıktan sonra asi kabileler zorla İslamlaştırıldı, İslamlaşmayı reddedenler ise ya öldürüldü ya da sürüldü (Veinstein, 1995: 384).

Tüm Balkan coğrafyasında uygulanmış olan devşirme, Hıristiyan çocukları “zor” kullanarak ailelerinden koparıp Müslümanlaştırıyordu. Fransız tarihçi Veinstein’e göre “Anadolu’da ve Balkanlarda devşirme uygulaması, İslam yasasının emrettiği hoşgörüyü hatırı sayılır tek saygısızlıktı; çünkü devşirilen genç Hıristiyanlar, zorunlu olarak sünnet ediliyor ve İslamlaştırılıyorlardı” (Veinstein, 1995: 363). Bu nedenle “devşirme, zorla din değiştirme olarak değerlendirilebilir” (Sugar, 1977: 52). 1395’te Selanik metropoliti verdiği bir vaazda devşirme ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

“Bir adam düşünün ki babası olduğu ve kendisi yetiştirdiği bir çocuk gözlerinin önünde yabancı eller tarafından birdenbire ve zorla kaçırılınsın, kendisine yabancı adetler benimsetilsin, barbar elbiseler giydirilsin, barbar bir dil öğretilsin, dinsizlik¹ ve benzeri murdarlıklarla kirletilsin! Hangi yürek dayanabilir böyle bir acıya?” (Aktaran Imber, 2006: 175).

Devşirme sisteminin “zorlamayı” içermediğini iddia etmek mümkün değildir. Çünkü Hıristiyan çocuklar ailelerinden çoğunlukla (her zaman değil) “zorla” koparılıp Osmanlı Padişahı’nın hizmetine sokulmak üzere devşiriliyordu. Kural olarak Müslüman ailelerin çocukları devşirilmiyordu. Bu nedenle çok sayıda Hıristiyan aile, çocuklarını kaybetmemek için İslamiyet dinine geçmiştir. Fakat buna rağmen devşirmeyi, “tamamıyla zoraki Müslümanlaşma” olarak yorumlamak da doğru değildir. Çünkü devşirilen çocukların, Osmanlı Devleti içinde görev alma, yükselme ve böylece Sadrazamlık dahil önemli üst mevkilere gelme imkanları vardı. Bu nedenle bazı Hıristiyan aileler (ve hatta kural olarak devşirmeden muaf tutulan Müslüman ailelerin bazıları) çocuklarının alınması için resmi görevlilere rüşvetler vermişlerdir (Malcolm, 1999: 93). Dolayısıyla devşirme uygulaması her zaman (tamamıyla) zorla gerçekleştirilmemiş, bazen aileler kendi “rıзалarıyla” çocuklarını Padişah’ın hizmetine sunmuşlardır.

¹ Hıristiyan din adamlarına göre İslamiyet dini, Tanrı tarafından gönderilmiş bir din değildir. Dolayısıyla bu metropolite göre İslam, “dinsizlik”; Hıristiyan çocukların devşirme yoluyla Müslümanlaştırılması ise, çocukların “dinsizleştirilmesi” demektir.

Bir fetih kuralı olarak Osmanlı askeri, savaş sırasında tutsak düşen Hıristiyan askerlere ve fethedilen yerlerde ikamet etmekte olan Hıristiyan sivillere “sahip” olabiliyordu. Fakat İslamiyet dinine geçen askerlere ve sivillere “sahip” olunamıyordu. Bu nedenle bazı Hıristiyan savaş tutsakları ve siviller, “köleleşmekten” kurtulmak için dinlerinden vazgeçip İslamiyet’e geçiyorlardı (Kinross, 2008: 42-43, 45). “Bizans esirlerinin azad edilmesi, hep bu din değiştirme sayesinde gerçekleşmişti” (Castellan, 1995: 123). Bu da bir çeşit “zoraki” Müslümanlaşma idi. Örneğin; 1494’te Hırvatistan’da 7 bin, 1526 Mohaç Savaşı sonrasında Macaristan ve Slavonya’da 200 bin kişi esir alındı. Bosna-Hersek’in fethi sırasında da düşman askerler ve hatta yerli halktan insanlar esir alındı. Ayrıca fethedilen çevre bölgelerde (Dalmaçya, Slavonya, Sırbistan, Macaristan) esir alınan Gayrimüslimlerin bir bölümü Bosna-Hersek’e getirildi. Bu esirlerin çoğunluğu özgürlüklerine kavuşmak için Müslümanlaştılar. Çünkü özgürlüklerine kavuşmak için İslamiyet’i seçmek dışında başka bir seçenek bırakılmamıştı kendilerine: Ya İslamiyet ya da kölelik! Bu şekilde gerçekleşen Müslümanlaşmalar sonucunda 1528 yılında Saraybosna’da kölelikten azat edilenlerin sayısı toplam nüfusun % 8’ini oluşturuyordu (Malcolm, 1999: 124).

Bu gibi zorlama yöntemlerin aksine; cizye (baş vergisi) ve ispenç vergilerinden muaf olmak, daha verimli toprakları işlemek, devlet yönetiminde mevki elde etmek, ulema birliklerine ve lonca teşkilatlarına katılabilmek gibi çeşitli iktisadi ve siyasal çıkarlar sağlamak ve sosyal olarak yükselmek amacıyla çok sayıda insan kendi isteğiyle (herhangi bir baskıya maruz kalmadan) Müslümanlaştı (Veinstein, 1995: 362; Stavrianos, 1958: 106).

Balkanlı Hıristiyan Senyörler, iktisadi ve siyasal çıkar sağlamak için İslamiyet dinini seçip Osmanlı Beyleri’ne dönüştükçe, bu senyörlerin topraklarında çalışan/yaşayan köylüler de Müslümanlaşıyorlardı (Castellan, 1995: 123). Örneğin Arnavutluk’ta Buşati Ailesi’nin Müslümanlaşması, bu ailenin kontrolünde yaşayan bölge ahalisinin de Müslümanlaşmasında etkili oldu. Bazı büyük ailelerin reisleri ise, Osmanlı Devleti’yle iyi ilişkiler kurabilmek için en az bir erkek çocuğunu Müslümanlaştırmışlardı. Böylece (özellikle Kosova ve Bosna-Hersek’te) biri Hıristiyan diğeri Müslüman olmak üzere iki dini kanadı içeren “Hıristiyan-Müslüman” aileler ortaya çıktı (Popovic: 17, 186).

Bosna-Hersek’li Bogomillerin büyük bölümü Osmanlı İmparatorluğu’nun etkisiyle Müslümanlaştı. Müslümanlaşmayanlar ise, Ortodoks ve Katolik kiliselerinden gelen baskılardan dolayı Bosna’yı terk etmek zorunda kaldılar. Gittikleri yerlerde Bogomiller süreç içerisinde asimile oldular. Böylece “tanrı sevgiciliği”

anlamına gelen “Bogomilizm” ortadan kalktı. Günümüze kadar ulaşamamış olan bu dinsel düşünce ve kültür, Balkanlar’daki İslamiyet ve Hıristiyanlık dinlerinin halk nezdinde uygulanışını etkiledi.

Bogomiller, Balkanlar’daki diğer dinsel topluluklara göre daha hızlı Müslümanlaştılar. Bunun iki temel nedeni vardır: Birincisi; Bogomilizm, Katolik ve Ortodoks kiliseleri tarafından “sapkın” ilan edildiler ve büyük baskılara ve katliamlara maruz kaldılar. Bu nedenle Bogomiller, Osmanlı Sultanı’nın otoritesi altına girmeyi ve Müslümanlaşmayı, maruz kaldıkları baskı ve katliamlardan kurtulmanın bir yolu olarak gördüler. Bosnalı Bogomillerin kitlesel olarak hızla Müslümanlaşmalarının ikinci önemli nedeni ise, bu Hıristiyanlık mezhebi ile İslamiyet dini arasında var olan bazı benzerliklerdir. Örneğin her iki din, teslis inancını, günah çıkarma ritüelini, Tanrı ile kul arasına her hangi bir aracı kurumun veya din adamının girmesini kesin olarak reddeder (Bkz. Malcolm, 1999: 65-69, 70-72; Temren, 1995: 97-105, 256-261; Lampe, 1996: 18-20, 22-23; Schevill: 1991: 163-165).

Bosna-Hersek’te gerçekleşen hızlı kitlesel İslamlaşma, bu yöreyi Balkanlar’daki Osmanlı hâkimiyetinin en önemli dayanağı haline getirdi. (Kut, 2002: 93). Müslümanlaşan Bosnalılar Osmanlı Devleti tarafından “Boşnak” olarak adlandırıldı. Boşnak akademisyen Refik Çatiç bölgedeki İslamlaşma sürecini şöyle özetliyor:

“İslam dini ilk defa büyük şekilde Osmanlılarla birlikte 15. yüzyılda bölgemize yerleşmiştir. İlk başta İslam yavaş yavaş kabul ediliyordu, ancak cami ve tekke-ler inşa edildikten sonra bu işlem daha hızlı ve verimli bir şekilde gerçekleşmeye başladı. Boşnaklar İslam’ı, Osmanlıların buldukları diğer Avrupa ülkeleri arasında en çok ve en hızlı bir şekilde kabul etmişlerdir. Bunun en önemli sebebi ise Bosna Kilisesinin o zamanlar bu bölgede çok zayıflaması ve insanların çaresiz kalmasıydı. Ortaçağda Boşnaklar üzerinde hâkimiyet kurmak için Katolik Kilisesi ve Bosna Kilisesi mücadele ediyorlardı. Ancak hiçbirisinin kilise organizasyonları başarılı değildi. Bu nedenle İslam onların dertlerine bir çözüm olarak da gelmiştir” (Catic, 2009: 426).

Otman Baba, Bali Baba, Demir Baba, Akyazılı Sultan, Sarı Saltuk, Gül Baba gibi Anadolu’dan Balkan memleketlerine göç eden sufi şeyhler/ dervişler, değişik yerlerde gelişen Halveti, Bektaşi, Nakşibendi, Kadiri, Rıfati, Mevlevi, Bayrami, Melami, Sa’dii, Calveti, Şazeli ve Bedevi gibi tarikatlar ve tüm bunların kurdukları tekkeler-zaviyeler ve imaretler İslamiyet’in Balkanlar’da yayılmasında büyük rol oynadı. Osmanlı Devleti Balkan topraklarında bu gibi tarikatların, tek-

ke-zaviyelerin ve imaretlerin kurulmasını bizzat destekledi. Çünkü bunlar bölgede İslamlaşmayı sağlıyor ve böylece Osmanlı hâkimiyetini hem güçlendiriyor hem de kalıcı/sürekli hale getiriyordu (Demirci, 2010: 351-355; Hacımevliç, 2010: 522-523; Kiel, 1990: 205; Lowry, 2008: 258).

Popovic'in tespitine göre Arnavutluk'ta gerçekleşen Müslümanlaşma sürecinde "Sarı Saltuk ve Hacı Bektaşî gibi yarı efsanevi bazı kişiler önderliğindeki çeşitli sufi tarikatların önemi" (Popovic: 17) büyüktür. Makedonya'da ise Mevlevî, Nakşibendi, Kadiri, Rifai, Sa'di, Melami, Bektaşî, Halveti ve bunun bir kolu olan Hayti tarikatları, kurdukları tekkeler ve yaptıkları çalışmalar ile İslamiyet dinini öğretip yaydılar (Salih, 2010: 311-321). Tüm bu vakalar, Balkanlar'da zor/baskı içermeyen "gönüllü Müslümanlaşma" sürecine önemli örneklerdir.

Yani Balkanlar'da İslamlaşma süreci hem zor/baskı yoluyla, hem de barışçıl/gönüllü biçimde gerçekleşti. Bunu gerçekleştiren güç Osmanlı İmparatorluğu'dur. Dolayısıyla günümüzdeki Balkan Müslümanları, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye bıraktığı önemli bir demografik mirastır. Çünkü günümüzde geniş bir Müslüman nüfus çeşitli Balkan memleketlerinde mevcuttur. Yaklaşık rakamlarla Arnavutluk'ta 2 milyon (% 70), Bosna-Hersek'te 1,8 milyon (% 40), Kosova'da 1,8 milyon (% 88), Bulgaristan'da 1,3 milyon (% 15), Makedonya'da 615 bin (% 30), Sırbistan'da 235 bin (% 3,2), Yunanistan'da 140 bin (% 1,3), Karadağ'da 120 bin (% 17,7), Romanya'da 110 bin (% 0,5), Hırvatistan'da 58 bin (% 1,3) ve Slovenya'da 48 bin (% 2,4) Müslüman nüfus mevcuttur (İbrahimgil ve Konuk, 2006: XXI; *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 27, 2003: 437; *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, 1992: 392-393; <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>, 12.01.2011). Yani günümüzde tüm Balkan coğrafyasında yaklaşık 8,2 milyon Müslüman yaşamaktadır. Başka bir ifadeyle yaklaşık 65 milyon olan Balkan nüfusunun yaklaşık % 13'ü Müslüman'dır.

YSFC'nin parçalanması sürecinde 1992-1995 yıllarında yaşanan Bosna-Hersek Savaşı'nın üç tarafı vardı: Ortodoks Sırp lar, Katolik Hırvatlar ve Müslüman Boşnaklar. Sırp ve Hırvat aşırı milliyetçileri, Boşnakları, "bir takım çıkarlar uğruna dinlerini değiştirerek (İslamiyet'e geçerek) kendi ırklarına (Hıristiyan Slavlara) ihanet etmiş oportünist hainler" olarak damgaladılar. Sırp aşırı milliyetçiliğine göre Boşnaklar, "Müslümanlaşmış (hain) Sırp lar", Hırvat aşırı milliyetçiliğine göre ise "Müslümanlaşmış (hain) Hırvatlar" idi. Sırp ve Hırvat silahlı grupların Boşnaklara yönelik uyguladıkları etnik temizlik, bu şekilde meşrulaştırılmaya çalışıldı (Rusinow, 1996: 88, 92).

Hungtington'a göre; Slovenya, Hırvatistan ve Bosna-Hersek'te yaşanan savaşların ve Yugoslavya'nın parçalanışının sebebi, Yugoslavya içindeki "medeniyetler çatışması"dır: Slovenya'da Katolik Slovenler ile Ortodoks Sırp, Hırvatistan'da Katolik Hırvatlar ile Ortodoks Sırp ve Bosna-Hersek'te Müslüman Boşnaklar, Ortodoks Sırp ve Katolik Hırvatlar arasında "medeniyetler çatışması/savaşları" ortaya çıktı. Böylece Yugoslavya parçalanarak yıkıldı (Huntington, 1993: 33, 37-38). Ayrıca Dennison Rusinow'a göre; Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki ilerleyişi, hâkimiyeti ve geri çekilişi süresince bölgenin etnik, dini, kültürel ve politik haritalarında meydana gelen değişim, Yugoslavya'nın parçalanması sürecinde yaşanan savaşların ve anlaşmazlıkların temel malzemesidir (Rusinow, 1996: 96).

Dolayısıyla bu iki akademisyene göre Bosna-Hersek Savaşı, bölgeye İslamiyet'i taşımış ve yerleştirmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun "acı mirasıdır". Elbette Bosna-Hersek Savaşı'nın bir tarafı olan Müslüman Boşnaklar, Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisiyle Müslümanlaşmışlardır ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye bıraktığı önemli/güçlü bir mirastır. Fakat Yugoslavya'nın parçalanması sürecinde ortaya çıkan anlaşmazlıkların ve savaşların nedenini "sadece" Osmanlı'nın demografik mirasına dayandırmak son derece yanlıştır. Çünkü Bosna-Hersek Savaşı'nın ve diğer "Yugoslavya Savaşları"nın iktisadi ve siyasi nedenlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun her hangi bir mirasına rastlamak mümkün değildir. Bu savaşların temel nedenlerini, bölgedeki dinsel-kültürel farklılıklar değil, çeşitli devletlerin bölgeye yönelik birbirleriyle çelişen / çatışan çıkarları, amaçları ve o dönemki hükümetlerin yayılcı saldırgan siyasetleri oluşturdu (Bkz. Cekic, 2005).

3. 2. Göç Hareketleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki demografik mirasının ikinci kaynağını Osmanlı İmparatorluğu'nun vesile olduğu göç hareketleri oluşturur. Bu göç hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı iskân siyasetinin ve rakip devletler (Macaristan, Venedik, Avusturya, Rusya, Balkan devletleri) ile yaptığı savaşların ürünüdür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı iskân siyaseti sonucunda Anadolu'dan Balkanlar'a Türk göçü ve bu göç sonucunda Balkanlar'da Türk nüfusu oluştu. Bu nüfus, aşağıda açıklandığı gibi, Balkanlar'dan Anadolu'ya göçler sonucunda zamanla azalmış olsa da günümüze kadar varlığını korumayı başardı. Balkanlar bölgesinde Türk nüfusun ülkelere göre dağılımı yaklaşık rakamlarla şu şekildedir: Bulgaristan'da

1,2 milyon (% 13,5), Makedonya'da 82 bin (% 4), Romanya'da 44 bin (% 0,2), Yunanistan'da 110 bin (% 1) ve Kosova'da 50-60 bin (% 2) (İbrahimgil ve Konuk, 2006: XXI; *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 27, 2003: 437; *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, 1992: 392-393; Sönmezoğlu, 2005: 128; <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>, 12.01.2011). Yani günümüzde Balkan ülkelerinde 1,5 milyona yakın Türk yaşamaktadır. Bu Türkler, iskân siyaseti çerçevesinde Anadolu'dan Balkanlar'a taşınmış olan Türklerin torunlarıdır.

Göç hareketlerinde savaşların rolü iskân siyasetinden daha fazla oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da ilerlerken ve bölgeden çekilirken rakip devletlerle yaptığı savaşlar kitlesel göçlere neden oldu. Kitlesel göçler ise hem Balkan ülkelerinin hem de bugünkü Türkiye'nin demografik yapısını etkiledi/değiştirdi.

Osmanlı orduları 1385'ten itibaren Arnavutluk topraklarını fethetmeye başlayınca çok sayıda Arnavut bölgeyi terk edip çevreye göç etti. 1443'te İskender Bey (Skanderbeg) Venedik, Napoli ve Karadağ krallarının desteğiyle ayaklanarak bölgedeki Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. İskender Bey, 1468 yılında ölünceye kadar 25 yıl Arnavutluk'a hakim oldu. Bu tarihten sonra Osmanlı orduları tekrar Arnavutluk'u ele geçirmeye başladı. Arnavutluk'un ikinci fethi sırasında çok sayıda Arnavut Güney İtalya, Napoli, Sicilya, Yunanistan, Romanya ve Mısır'a göç etti. 1649'da Osmanlı Devleti'ne karşı Venediklilerle işbirliği yapan Katolik Arnavut aileler Kosova'dan sürüldü. 1687-1690 yıllarında Kuzey Arnavutluk Katolikleri ayaklandılar ve savaş halinde olan Osmanlı Devleti'ne karşı Avusturya'yı desteklediler. Ayaklanma bastırıldıktan sonra Osmanlı Sultanı'na bağlı Peç Paşası Arnavutluk'un kuzeyindeki Katolik köylere baskı uyguladı. Baskılara dayanamayan Arnavut Katolik beyleri ve beylere bağlı aileler, Kosova başta olmak üzere kuzeye doğru göç ettiler (Sudetic, 1994: 9-13; *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, 1991: 387; Veinstein, 1995: 384; Bozboru, 1997: 65-70, 90-100; Marmullaku, 1975: 10-19).

1526'da Macaristan Krallığı'na karşı Mohaç Savaşı kazanıldıktan sonra Osmanlılar Macar kentlerini peşi sıra fethetti. Bunun üzerine çok sayıda Macar ve Alman Avusturya topraklarına göç etti. Osmanlı yönetimi Buda, Peşte, Peç ve Szeged kentlerine Bosnalı Müslümanları yerleştirdi. Ayrıca Macarların kuzeye doğru göç etmesi ilerleyen yıllarda Voyvodina, Banat, Baranya, Slavonya ve Bacska bölgelerine Sırp göçünü kolaylaştırdı (Veinstein, 1995: 355).

18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşları nedeniyle çok sayıda göç hareketi yaşandı: 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında bir hayli Bulgar ve Gagavuz Rusya'ya, 1806-1812 Savaşı esnasında ise bir kısım Bulgar nüfus Eflak ve Boğdan'a göç ettirildi (İpek, 2006: 269). Kırım Savaşı (Ekim 1853-Mart 1856) sonrasında 1860'ların başlarında 36 Tatar-Çerkez hane Dobruca'ya ve İslimye Sancağı'na yerleştirildi (Hacısalihoglu, 2008: 40-41).

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus orduları bugünkü Bulgaristan topraklarını işgal etti. İşgal ordularını Bulgar ahali coşkuyula karşıladı ve Rus ordusuna destek verdi. Çünkü amaçları bu savaşta Osmanlı Devleti'ni yenip bağımsızlık elde etmektir. Ama amaçlarına ulaşamadılar. 14 Eylül 1829 Edirne Antlaşması'yla birlikte Rus ordusu bölgeden çekildi. Rus ordusuyla işbirliği yapmış olan çok sayıda Bulgar aile geri çekilen Rus ordusu ile birlikte evlerini-yurtlarını terk edip Rusya'ya göçtü. Çünkü bölgeyi tekrar geri alan Osmanlı ordusu tarafından öldürülmekten korktular. Ayrıca Osmanlı Devleti, savaş sona erdikten sonra bazı yörelerde Rus ordusuna destek vermiş olan Bulgarları Eflak, Boğdan, Besarabya ve Kırım'a göç ettirdi. Sadece İslimye (Sliven) şehrindeki Bulgarlar'ın % 80'inden fazlası göç etmek zorunda kaldı (Hacısalihoglu, 2008: 32-33; İpek, 2006: 269).

Kırım Savaşı sonrasında 1861'de Sahra, Belgradcık ve Lom kazalarından 12 bin (1.561 hane) Bulgar Rusya'ya göç ettirildi. Daha sonradan bunların yaklaşık 8 bini kendilerine tahsis edilen arazileri beğenmedikleri için Balkan topraklarına geri döndü (Hacısalihoglu, 2008: 35; İpek, 2006: 273-277). 93'Harbi sonrasında Trakya'dan 80 bin Bulgar yeni kurulan Doğu Rumeli Vilayeti'ne göçtü. Ayrıca Batı Makedonya'dan 15 bin, Eflak ve Sırbistan'dan 40 bin Bulgar savaş sonrasında yeni kurulan özerk Bulgaristan Prenslığı'ne yerleşti (İpek, 2006: 370).

Osmanlı-Venedik savaşları nedeniyle 17. ve 18. yüzyıllarda çok sayıda Rum evini terk edip Dalmaçya kıyılarına, Venedik'e, Güney İtalya'ya, Korsika, Sicilya ve Malta adalarına, Orta Avrupa ve Rusya kentlerine göç etti. Rumların boşalttığı yerlere (Orta Yunanistan, Mora Yarımadası, Epirus ve ana karaya yakın diğer bazı adalar) Arnavutlar gelip yerleşti. Böylece Yunanistan'da Arnavut nüfus oluşmaya başladı.

Dalmaçya, Hırvatistan, Slavonya, Macaristan ve Transilvanya (Erdel) topraklarında yaşayan Müslümanlar, 1683-1699 ve 1716-1718 yıllarında Avusturya-Venedik ittifakına karşı kaybedilen savaşlar sırasında ve akabinde Osmanlı orduları ile birlikte geri çekildiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun buraları kaybetmesi

nedeniyle Müslümanlar Bosna-Hersek'e ve Sava'nın güney bölgelerine göç etmek zorunda kaldılar. 1683-1687 arasında yaklaşık 30 bin Müslüman Hırvatistan'dan kaçtı. 1699 sonu itibarıyla 130 bin Müslüman Bosna-Hersek'e sığınmış durumdaydı. Ayrıca bu savaşlar sırasında çok sayıda Bulgar, Rum, Romen ve Bosnalı Katolik (bunların çoğunluğu Hırvat'tır) Avusturya'nın eline geçen Slavonya'ya sığındı (Malcolm, 1999: 126-127, 149-152; Popovic: 187-188).

15. yüzyılda Sırbistan toprakları Osmanlıların eline geçmeye başlayınca Macaristan, Dalmaçya, Bosna ve Hırvatistan topraklarına Sırp göçü gerçekleşti. 1521'de Belgrad fethedilince Kanuni Sultan Süleyman buradaki ahalinin önemli bir kısmını (özellikle güvenmediği Sırp Beyleri ve ailelerini) İstanbul'a sürdü. Bu aileler, günümüzde Belgrad Ormanı ve Belgrad Kapısı olarak bilinen yerlere iskân edildiler. (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, 1992: 408). 1690 ve 1730 tarihlerinde yaşanmış olan büyük Sırp göçleri, Osmanlı-Avusturya savaşlarının ürünü oldu. Sadece 1690 yılı içinde, Habsburg ordularının geri çekilişine bağlı olarak 200 binden fazla Sırp, Peç Patriği'nin öncülüğünde evlerini terk ederek Sava Nehri'nin kuzeyine çekildi. Habsburg yönetimi göçmen Sırları sınır boylarına "paralı sınır muhafızları" olarak yerleştirdi ve onlara bir takım iktisadi, siyasal ve dinsel özerklikler tanıdı. Günümüzde Sırbistan'ın Voyvodina Özerk Eyaleti içinde yer alan Sremski Karlovci (Karlofça), yoğun Sırp göçleri sonucunda önemli bir Sırp merkezi haline geldi. 1766'da Peç'teki Sırp Patrikhanesi Osmanlı Sultanı tarafından lağvedilince Sırp Ortodokslarının merkezi Sremski Karlovci oldu. 17. ve 18. yüzyıllar boyunca Sırp göçleri genellikle Voyvodina, Macaristan, Hırvatistan, Dalmaçya, Slavonya ve Karadağ topraklarına doğru gerçekleşti (Stavrianos, 1958: 97-98; Veinstein, 1995: 389-393; Wolff, 1967: 64-65).

Günümüzde Hırvatistan, Voyvodina, Bosna-Hersek ve Karadağ bölgelerinde yaşayan Sırların önemli bir bölümü (hepsi değil), 1389 Kosova Savaşı'ndan itibaren Osmanlı ordularından kaçıp göç etmek zorunda kalan Sırların torunlarıdır. Hırvatistan'da Sırp nüfusun yoğun olduğu Srpska Krajina (Sırp Sınırı) ve Slavonya bölgeleri 1690 ve 1730 göçleri sonucunda oluştu. Yugoslavya'nın parçalanma sürecinde Srpska Krajina ve Slavonya Sırları, bu bölgeleri içeren "Sırp Krajina Cumhuriyeti"ni ilan ettiler (19 Aralık 1991). Böylece Srpska Krajina - Slavonya Sırları ile Hırvat ordusu arasında sert bir savaş yaşandı (Bkz. Sancaktar, 2011: 219-237).

Önce Osmanlı-Sırp ve sonrasında Osmanlı-Avusturya savaşları nedeniyle Sırlar Kosova'yı boşalttı. Sırların boşalttığı Kosova'ya Arnavutlar gelip yerleşti. Bu göçler sonucunda Kosova'da Arnavutlar çoğunluk, Sırlar ise azınlık ko-

numuna geldi. Böylece Sırp- Arnavut çatışması” yaşandı (Rusinow, 1996: 84-85). Bu sorunun üstesinden gelmek için Sırp- lar, buradaki Arnavutları Balkan Savaşları sonrasında Arnavutluk’a göçertmeye çalıştı. Bu durum Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında daha da arttı. Benzer siyaseti, Yunanistan Yanya’daki Arnavutlara uyguladı. Kosova ve Yanya’dan göçürülen Müslüman Arnavutların çoğu göç yollarında ölüp gitti (İpek: 2006: 338).

Tüm bu tarihsel veriler gösteriyor ki; Osmanlı İmparatorluğu’nun uyguladığı iskân siyaseti ve daha da önemlisi rakip devletlerle yaptığı savaşlar nedeniyle gerçekleşen göç hareketleri, Balkanlar’da etnik ve dinsel grupların iç içe geçmesinde büyük rol oynadı. Yani Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar’ın etnik-dinsel sosyal haritasını ve ilişkilerini büyük ölçüde değiştirdi (Rusinow, 1996: 79, 81).

Bu değişim Balkanlar’da etnik ve dinsel açıdan son derece heterojen devletleri doğurdu. Günümüzde Bulgaristan nüfusunun % 13’ü ve Romanya’nın % 27’si azınlıklardan oluşuyor. Makedonya’da Arnavutlar toplam nüfusun % 25’ini oluşturuyor. Sırbistan’da Arnavut, Macar, Roman, Boşnak ve Karadağlı; Bulgaristan’da Türk, Roman, Makedon, Ermeni, Tatar ve Pomak; Yunanistan’da Türk, Makedon, Arnavut, Pomak, Torbeş ve Roman; Arnavutluk’ta Yunan, Sırp, Roman, Bulgar, Ulah ve Makedon; Romanya’da Macar, Roman, Ukraynalı, Alman, Rus ve Türk; Kosova’da Sırp, Türk, Boşnak, Gorani, Roman ve Aşkali; Hırvatistan’da Sırp, Boşnak, Macar, Sloven, Çek ve Roman; Slovenya’da Sırp, Hırvat, Boşnak, Macar, İtalyan, Alman, Avusturyalı ve Roman; Makedonya’da Arnavut, Türk, Roman, Sırp ve Torbeş; Karadağ’da Sırp, Boşnak, Arnavut, Hırvat ve Roman azınlıklar yaşıyor. Bosna-Hersek nüfusu ise Boşnak, Sırp ve Hırvat olmak üzere üç kurucu milletten oluşuyor (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>, 12.01.2011).

Bu etnik-dinsel topluluklar arasında savaşlara ve uluslararası krizlere varabilen ciddi anlaşmazlıklar yaşanıyor. Balkan ülkelerinde var olan etnik-dinsel heterojenlikte, henüz tamamiyle çözümlenememiş azınlık sorunlarında ve zaman zaman silahlı çatışmalara dönüşen etnik-dinsel anlaşmazlıklarda Osmanlı İmparatorluğu’nun demografik mirasını görebiliyoruz. Ama tabii ki, Balkan ülkelerinde yaşanılmış ve halen yaşanılmakta olan azınlık sorunlarını ve etnik-dinsel anlaşmazlıkları, tamamen bir “Osmanlı mirası” olarak tanımlamak ve açıklamak son derece yanlıştır. Çünkü her ne kadar Balkanlar’da güçlü/etkili bir “Osmanlı demografik mirası” mevcut olsa da, söz konusu azınlık sorunları ve etnik-dinsel anlaşmazlıklar bugüne ait “bileşik sorunlar”dır. Yani bunlar, değişik ulu-

sal/uluslararası nedenlerden kaynaklanan ve çok sayıda ulusal/ uluslararası aktörü içeren sorunlardır.

Osmanlı İmparatorluğu sadece Anadolu'dan Balkanlar'a (iskân siyaseti yoluyla) ve Balkanlar içinde (rakip devletlerle savaşlar yoluyla) göçlere neden olmadı. Bunların yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun rakip devletlerle yaptığı savaşlar neticesinde Balkanlar'dan Anadolu'ya doğru da kitlesel göçler yaşandı. Osmanlı orduları savaşları kaybedip doğruya doğru çekildikçe beraberinde Balkanlı Müslüman topluluklar da doğruya doğru ve nihayet "son kale" Anadolu'ya göç ettiler:

"Osmanlıların her toprak kaybedişlerinde Müslüman ahali göç dalgalarıyla çalkalanmıştır. Bu göçler önceleri (17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl başında) Panonya'dan (özellikle Macaristan, Hırvatistan ve Voyvodina'dan) Sırbistan ve Bosna-Hersek'e doğru ve Hırvatistan'dan (Lika ve Dalmaçya bölgelerinden) Bosna-Hersek'e doğru olmuştur. Daha sonraları ise (19. yüzyılda) Karadağ'dan Bosna-Hersek'e, Sancak'a, Arnavutluk'a, Kosova ve Makedonya'ya, nihayet (1878'den itibaren) Bosna-Hersek'ten (buradaki Müslümanların bir bölümü yerinde kalmıştır) doğruya (Sancak'a, Kosova'ya, Makedonya'ya) ve Türkiye'ye doğru olmuştur" (Popovic: 186-187).

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve bu savaşın sonunda Kırım'ın kaybedilmesi nedeniyle 500 bine yakın insan Anadolu ve Rumeli'nin değişik yerlerine göç etmek zorunda kaldı. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 200 bin kadar Müslüman muhacir durumuna düştü. Benzer durum 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşandı. Rus ordusunun girdiği yerlerdeki (özellikle Samakovcuk, Varna, Silistre) Müslümanlar katliamdan kaçmak için evlerini terk ettiler. Kırım Savaşı'ndan sonra ise 1856-1865 döneminde yaklaşık 2 milyon insan değişik yerlere göç etmek zorunda kaldı (Ağanoğlu, 2009: s. 337-338).

1821'de Mora Yarımadası'nda Yunan bağımsızlık ayaklanması başlayınca isyancılar bölgede yaşayan yaklaşık 90 bin kadar Türk nüfusa saldırdı. 1821-1833 arasında Türklerin bir kısmı öldürüldü. Mora, Eğriboz ve Atina bölgelerindeki Türkler hayatta kalabilmek için İzmir başta olmak üzere Batı Anadolu'ya ve ayrıca Karaferiye, Varna, Filibe, Pazarcık, Yenişehir, Edirne ve Kıbrıs'a göç etti (İpek, 2006: 79-86).

Balkanlar'dan bugünkü Türkiye topraklarına göçler en yoğun şekilde 1875-1879 ve 1912-1945 dönemlerinde gerçekleşti. Bu tarihler anlaşılabilirliği gibi sırasıyla Osmanlı-Rus, Balkan, Birinci Dünya, Türkiye-Yunanistan ve İkinci

Dünya savaşlarını kapsıyor. Savaşların sonucunda çok sayıda Müslüman (Türk, Boşnak, Torbeş, Pomak, Arnavut, Tatar, Çerkez, Roman) Anadolu'ya, Doğu Trakya'ya ve İmparatorluğun başkentine göç etmek zorunda kaldı. Göçün temel nedeni, savaşlar sırasında ve sonrasında Türk ve Müslüman topluluklara yapılan baskı, zulüm ve katliamlardır. Bu temel nedenden başka diğer bazı dini, iktisadi ve siyasal nedenler de göçlerin gerçekleşmesinde rol oynadı (Bkz. Ağanoğlu, 2001: 33-44, 61-91).

93'Harbi'nin ilk yılında 90 bin Türk ve Tatar Dobruca'dan bugünkü Türkiye'ye göç etti (Popovic: 124). Aynı savaş nedeniyle yaklaşık 300-400 bin Müslüman öldürüldü ve 1 milyon Müslüman (çoğunluğu Çerkez ve Tatar) 1877-1879 arasında evini terk etmek zorunda kaldı (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, 1992: 30; McCarthy, 1995: 90). Nedim İpek'in hesaplamasına göre bu sayılar daha fazladır: 1877-1878 yıllarında bugünkü Bulgaristan coğrafyasında yaşamakta olan Türklerin 500 bini savaş sırasında Bulgar ve Rus güçleri tarafından katledildi veya açlıktan ve hastalıktan öldü. Bu katliamdan veya hastalıktan/açlıktan kurtulabilen 1.200.000 Türk göçmen durumuna düştü (İpek, 1999: 40-41; İpek, 2006: 368). Savaş sonrasında 100 bin kadar Müslüman Doğu Bulgaristan'daki evlerine geri döndü. Ama Bulgar yetkililer geri gelenlerin güvenliğini sağlamadı. Savaş sırasında göç eden Müslümanların evlerine, hayvanlarına ve topraklarına el koymuş olan Bulgar ahali geri dönen Müslüman ailelere saldırdı. Bulgar makamları saldırılara göz yumarak daha fazla geri dönüşü engelledi (Hacısalihioğlu, 2008: 54-56).

Savaş sonrasında 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti'ne bağlı başkenti Sofya olan özerk Bulgaristan Prensiği (Balkan Dağları'ndan Tuna Nehri'ne kadar uzanan topraklar, eski Tuna Vilayeti) ve başkenti Filibe olan özerk Doğu Rumeli Vilayeti (Balkan Dağları'nın güneyinde bulunan Edirne Vilayeti toprakları) kuruldu. 1885'te Bulgaristan Prensiği savaşmadan Doğu Rumeli'yi ilhak etti. 1908'de Bulgaristan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını ilan etti (Hacısalihioğlu, 2008: 47-49, 56-58). Bu süre zarfında (1878-1908) bölgede yaşayan Türklere ve diğer Müslüman topluluklara yönelik çeşitli baskılar uygulandı (Bkz. İpek, 1999: 132-149). Baskılardan dolayı 1883'te yaklaşık 50 bin ve 1893-1902 döneminde 72.524 kişi Bulgaristan'dan göç etti. Ayrıca aynı yıllarda Romanya, Bosna-Hersek ve Yunanistan'dan da göçler yaşandı (İpek, 1999: 150-153, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, 1992: 398). Göçmenler İstanbul başta olmak üzere Makedonya, Kosova, Trakya ve Anadolu'nun değişik yerlerine yerleştirildi. Suriye, Trablusgarp, Beyrut ve Filistin'e yerleştirilenler de oldu (Bkz. İpek, 1999: 174-214; İpek, 2006: 97-99).

Berlin Antlaşması'nda Bosna-Hersek'in yönetimi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılınca buradan İmparatorluğun başka yerlerine Boşnak göçleri başladı. 1882-1900 arasında yaklaşık 80 bin ve 1904-1914 arasında 20 bin Boşnak Bosna-Hersek, Sırbistan ve Karadağ'dan ayrılıp Yenipazar Sancağı, Makedonya, Kosova, İşkodra, İstanbul ve Anadolu'nun değişik bölgelerine (özellikle Eskişehir, İzmit, Ankara, Adapazarı, Biga) yerleşti (İpek, 2006: 119-121; Popovic: 197). Boşnak göçü sonucunda Ankara'da bir "Boşnak Mahallesi", İzmir'de "Yeni Boşnak Köyü", Biga'da "Yeni Bosna Köyü" ve Bursa'da "Boşnak Köyü" kuruldu. Bursa'nın nüfusu, 93'Harbi'nden itibaren otuz yıl içinde Balkanlar'dan gelen göçler sonucunda iki kat arttı (Georgeon, 1995: 175-176; İpek, 2006: 319, 320, 325).

Balkan Savaşları sırasında (1912-1913) 200 bin Balkan Türkü öldürüldü (Şimşir, 1992: 52-53). Katliamdan kurtulabilmek için Batı Trakya ve Makedonya'dan 440 bin Türk Anadolu'ya göç etti. Balkanlar'ın başka yerlerinden gelen diğer Müslümanlarla birlikte bu sayı bir milyona yaklaştı (İpek, 1999: s. 154). İlhan Tekeli'ye göre Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında tüm Balkanlar'dan Türkiye'ye göç eden insan sayısı 640 bindir (Aktaran Ağanoğlu, 2001: 94). Sadece Bulgaristan'dan gelenlerin sayısı ise 115.883'tür (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, 1992: 398). Muhacirler Doğu Trakya, İstanbul, Anadolu ve daha az olmakla birlikte Suriye'ye sığındılar. Ayrıca Mübadele Anlaşması çerçevesinde 1921-1926 arasında Yunanistan'dan Türkiye'ye 398.849 kişi göç etti (McCarthy, 1995: 161, 177).

Balkanlar'ın değişik yerlerinden Türkiye'ye gerçekleşen göçler – kesin olmamakla birlikte- 1870'lerden 1920'lere kadar 1.445.000, 1923-1939 arasında 815 bin, 1940-1945 arasında ise 21 bindir (Kirişçi, 1995: 61, 63). Nedim İpek'e göre 1877-1911 arasında yaklaşık 1,3 milyon, Balkan Savaşı ve sonrası bir milyon kişi Balkanlar'dan Türk hâkimiyetinde bulunan topraklara göç etti (İpek, 2006: 369). Bir başka araştırmacı, 1912-1941 döneminde yaklaşık 700 bin Balkanlı Müslüman'ın Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldığını yazıyor (Baymak, 2010: 118). Todorova'nın verdiği rakamlara göre ise; 1825-1900 döneminde bir milyondan fazla Müslüman Balkanlar'dan Anadolu'ya ve İmparatorluğun diğer bölgelerine göç ederken, bir milyon Hristiyan da Müslümanların boşalttığı yerlere yerleştirildi. 1912-1922 döneminde yani sadece on yıl içinde Balkanlar'dan (özellikle Yunanistan'dan) Anadolu'ya 500 bin Müslüman ve Anadolu'dan Yunanistan'a 1,5 milyon Ortodoks Hristiyan (büyük çoğunluğu etnik Rum) göç ettirildi. Bunların önemli bir bölümü Atina ve Selanik'e yerleştirildi (Todorova, 2003: 348; Todorova, 1994: 66; *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, 1992: 76).

Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisiyle Müslümanlaşan Balkan insanının Türkiye'ye göçü İkinci Dünya Savaşı sonrasında da devam etti: Kemal Kirişçi'nin hesaplamasına göre 1950-1990 arasında Bulgaristan'dan gelen göçmen sayısı 515.678, 1946-1990 döneminde Yugoslavya ve Romanya'dan gelen göçmen sayıları sırasıyla 186.925 ve 1.225'tir. 1946-1970 arasında Yunanistan'dan göç edenler ise 25.889 kişidir (Kirişçi, 1995: 64, 66, 68, 70). İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren 611.731 kişi Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etti. Bu kitlesel göçün yarısından fazlası 1989-1992 yıllarında gerçekleşti (Hacısalihoglu, 2008: 65). 1950-1964 arasında Yugoslavya'nın sadece Sancak bölgesinden 30 bin Boşnak aile Türkiye'ye göç etti. Buna Makedonya ve Kosova bölgelerinden gelen Boşnaklar da eklenince sayı 250 bin kişiyi aştı (Catic, 2009: 422, 425). 1953'te Türkiye ile Yugoslavya arasında imzalanan antlaşma çerçevesinde 1953-1967 döneminde Kosova'dan 412 bin kişi Türkiye'ye göç etti. (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, 2002: 220). Sırp gazetesi *Politik Express*'e göre 1945-1980 döneminde tüm Yugoslavya'dan Türkiye'ye gelen göçmen sayısı 1 milyonu aştı (Gazeteden aktaran Baymak, 2010: 119).

H. Yıldırım Ağanoğlu'nun araştırmasına göre 1934-1960 arasında 23.788 ve 1960-1980 arasında 20 bin Türk Yunanistan'dan Türkiye'ye geldi. 1923-1980 arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye toplam 504.567 kişi, 1989'da ise 310 bin kişi göç etti. 1989'da gelenlerin 65 bini Todor Jivkov'un iktidardan düşmesi ve Türk'lere yönelik baskıların azalması sonucunda Bulgaristan'a geri döndü (Ağanoğlu, 2001: 309, 316, 319). Başka bir kaynağa göre 1989'da Bulgaristan'dan gelenlerin sayısı 340 bin ve 1990 sonrasında geri dönenlerin sayısı 160 bindir (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, 1992: 392). 1952-1967 döneminde Yugoslavya'dan Türkiye'ye 175.392 kişi göç etti. Ayrıca 1992-1995 yıllarında Bosna-Hersek Savaşı'ndan kaçan 20 bin kadar Boşnak Türkiye'ye sığındı. Romanya'dan gelenlerin sayısı ise 1923-1938 döneminde 113.710, 1939-1960 döneminde 7.631'dir. Ayrıca 1991 sonrasında yani sosyalist rejim yıkıldıktan sonra 15 bin civarında Romanyalı Türk'ün turist vizesiyle Türkiye'ye gelip yerleştiği tahmin ediliyor (Ağanoğlu, 2001: 328, 330, 332, 335).

19. yüzyıldan 1990'lara kadar Balkan ülkelerinden Türkiye'ye gerçekleşen tüm bu göçler Balkan ülkelerinin demografik yapısını değiştirdi. Türkiye'ye göç edenler Türk ve Müslüman olduğu için, göç veren Balkan ülkelerindeki Türk ve Müslüman nüfus ciddi biçimde azaldı. Böylece Balkan ülkelerinde "Hıristiyanlar ile Müslümanlar", "Slavlar ile Türkler" ve "Rumlar ile Türkler" arasındaki nüfus dengesi birincilerinin lehine değişti. Balkanlı Türkler ve diğer Müslüman topluluklar, Osmanlı orduları ile birlikte doğuya ve nihayet "son kale" Anadolu'ya çe-

kildikçe Balkan kentlerindeki Müslüman ve Türk nüfus azaldı, buna karşılık Hıristiyan Slav ve Rum nüfusun oranı arttı.

Örneğin; günümüzde Bosna-Hersek içinde yer alan Banja Luka'da Hıristiyanların oranı 1655'te sadece % 6 iken 1807'de % 80'e ulaştı (Veinstein, 1995: 391). 1878'de Bosna-Hersek Avusturya'nın eline geçince buradan dışarıya Boşnak göçü başladı. Bosna-Hersek'te Boşnakların boşalttığı yerlere Avusturya yönetimi Katolikleri (çoğunluğu Hırvat) yerleştirdi. Böylece Bosna-Hersek nüfusu içinde Müslümanların oranı azalırken Katoliklerin oranı artış kaydetti 1878 sonrasında (Popovic: 197). Bosna-Hersek'in tarih boyunca en önemli ve en büyük şehri olan Saraybosna'da Katoliklerin sayısı 1851'de sadece 239 idi. şehirdeki Katolik nüfus 1895'te 16.672'ye çıktı (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, 2009: 130). Katolik nüfustaki bu büyük artışın temel nedeni, 1878 sonrasında Avusturya'nın buraya Katolikleri taşıması oldu.

93'Harbi sırasında ve sonrasında gerçekleşen kitlesel katliam ve göç sonucunda Bulgaristan nüfusu içinde Türklerin payı % 19'a gerilerken, Bulgarların payı % 70'e yükseldi. Katliam ve göç neticesinde 1877-1887 arasında Türk nüfus 672.215'e ve 1912'de yarım milyona geriledi. Bugünkü Bulgar başkenti Sofya'da 1530-1570 döneminde nüfusun % 80 ila 70'i Türklerden oluşurken bu oran 1880'de % 2,6'ya düştü (İpek, 2006: 97, 345, 369, 371). Bulgaristan genelinde Türk nüfusun oranı 93'Harbi sonrasında sürekli düşüş kaydetti: 1887'de % 19,2, 1892'de % 17,2, 1900'de % 14,4 ve 1989'da % 13,5. Doğu Rumeli Vilayeti'nde Türk sayısı 93'Harbi sonucunda 250 binden 120 bine indi. Filibe Sancağı'nda 1875'te 300 bin olan Türk nüfus üç yıl sonra 15 bine düştü (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, 1992: 392-393, 398).

Balkan Savaşları öncesinde Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan topraklarında 2.315.293 Müslüman yaşıyordu. Savaş sırasında ve akabinde yaşanan katliamlar ve zoraki göçler sonucunda bu sayı 870.114'e geriledi (İpek, 2006: 345). 1900 yılında Selanik nüfusunun % 47'si Yahudi², % 22'si Türk, % 14'ü Rum ve

² 20. yüzyılın başında Selanik'te Yahudi nüfusun bu kadar çok olmasının temel nedeni, Batı Avrupa'daki baskılardan kaçan Yahudilerin Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren Osmanlı Sultanları tarafından buraya yerleştirilmesidir. Böylece 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selanik'teki Yahudi nüfus sürekli arttı. Ama şehir Yunanistan'ın eline geçtikten sonra Yahudiler çeşitli baskılarla karşılaştılar. Bu baskılar nedeniyle Yahudi nüfus Selanik'i terk etmeye başladı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Yunanistan Almanya tarafından işgal edildi. Bu sırada Selanik'te bulunan 49 bin Yahudi'den 45 bini Alman ordusu tarafından katledildi. Katliamdan kurtulabilenler ise şehri terk etti (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, 2009: 353-356). Yani, Osmanlı egemenliği altında gelişip

% 8'i Bulgar idi. Şehir, Balkan Savaşları sonucunda Yunanistan'ın eline geçince buradaki Yahudiler, Türkler ve Bulgarlar göç etmeye başladı. Göçenlerin yerine Trakya ve Batı Anadolu'dan Rumlar getirildi. Nüfus mübadelesi sırasında da 100 bini aşkın Rum Selanik'e yerleştirildi. Böylece Selanik'te Rum nüfusun oranı 1928'de –sadece 28 yıl içinde- % 81'e yükseldi. (*İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, 2009: 356).

Yani göçler ve katliamlar sonucunda Türklerin ve diğer Müslüman toplulukların boşalttığı Balkan kentlerini ve köylerini Hıristiyan Slavlar ve Rumlar doldurdu. Böylece 19. yüzyılın başından itibaren Balkan ülkelerinde “yeniden Hıristiyanlaşma ve Millileşme” yaşandı. Balkan ülkelerinin nüfusu iyice Hıristiyanlaştı, Slavlaştı (Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan, Bosna-Hersek) ve Rumlaştı (Yunanistan). Bu durum Balkanlar'da milli devletlerin kurulmasını kolaylaştırdı. Zaten bu amaçla Türk-Müslüman topluluklar, Balkan devletleri tarafından göç ettirildi ve katledildi (İpek, 2006: 339).

Balkanlar'dan (ayrıca Kafkasya ve Kırım'dan) gelen göçler Türkiye'deki Türk ve Müslüman sayısını/oranını arttırdı. 1880-1912 göçleri sonucunda Anadolu'da Müslüman nüfusun oranı % 70'ten % 80'e yükseldi (İpek, 2006: 346). Ayrıca Balkanlar'dan gelen Müslüman Boşnaklar, Arnavutlar, Pomaklar, Torbeşler ve Romanlar Türkiye'nin etnik-kültürel yapısını heterojenleştirdi. Türkiye'ye göç eden Türk olmayan Balkanlı Müslümanlar ile Türkiye'deki Türkler arasında çatışma istisnai oldu. Yıllar geçtikçe karma evlilikler ve iç içe geçişler arttı. Sonuçta etnik-kültürel anlamda bir sentez gelişti. Bu da, Osmanlı İmparatorluğu'nun modern Türkiye Cumhuriyeti'ne bıraktığı önemli bir demografik miras oldu.

4. Sonuç

1299'da kurulup 1918'e kadar varlığını sürdürmüş olan Osmanlı İmparatorluğu bu süre zarfında Balkanlar, Anadolu, Kafkasya, Orta Doğu, Kuzey Afrika, Karadeniz ve Akdeniz coğrafyalarında hüküm sürdü ve etkili oldu. Doğal olarak bu büyük imparatorluk, ele geçirdiği ve yüzyıllar boyu hâkimiyetini kurumsallaştırdığı coğrafyalara/toplumlara değişik alanlarda (iktisat, siyaset, kültür, din, vs.) ve değişik düzeylerde (güçlü veya zayıf) miraslar bıraktı.

büyüyen ve Balkanlar'ın “Yahudi merkezi” haline gelen Selanik'te Yahudi nüfus, 1912'den itibaren Yunan egemenliği altında hızla azaldı ve 1940'ların başında tamamen silinip gitti.

İktisadi, siyasal, bilimsel-teknolojik ve askeri yönden üstün olan bir devlet/medeniyet kaçınılmaz olarak bu alanlarda kendisinden daha zayıf/etkisiz olan devletleri ve toplumları etkiler. Günümüzde buna en güzel örnek Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'dir. En büyük iktisadi, siyasi, bilimsel-teknolojik ve askeri güç olan ABD, diğer devletleri ve toplumları pek çok alanda (iktisat, siyaset, bilim-teknoloji, kültür vs.) etkilemektedir. Dolayısıyla, kendi çağında Balkan devletlerine ve toplumlarına üstünlük sağlamış olan Osmanlı İmparatorluğu kaçınılmaz olarak bölgeyi derinden etkiledi.

1354-1683 döneminde Balkanlar'da ilerleyen, 1683 Viyana Kuşatması sonrasında gerileyen, 1821-1913 döneminde Balkan topraklarından (Doğu Trakya hariç) çekilen ve 1918'de Birinci Dünya Savaşı sonucunda tamamıyla yıkılan Osmanlı İmparatorluğu, bu uzun zaman sürecinde geniş kapsamlı ve köklü siyasal, iktisadi ve sosyo-kültürel kurumsallaşma gerçekleştirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar bölgesine yüzyıllar boyunca hakim olan kurumsal yapısı, bölgeyi değişik alanlarda (siyaset, iktisat, kültür, din, toplum, vs...) etkiledi. Bu etkiler, kaçınılmaz olarak değişik alanlarda değişik düzeylerde miraslara dönüştü: Siyasal, iktisadi, kültürel, demografik miraslar.

Balkan memleketlerinin her birinde günümüzde halen çok sayıda Osmanlı eseri ve çeşitli kültür izleri (dil, edebiyat, müzik, yemek) mevcuttur. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun bu kültürel mirası, makalenin ikinci bölümünde açıkladığım altı temel nedenden dolayı Balkanlar'ın yerel (otokton) kültürlerini değiştirip-dönüştürecek kadar güçlü ve etkili olamadı. Dolayısıyla kültürel miras, demografik mirasa göre daha zayıf ve daha sınırlı kaldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye bıraktığı demografik miras, kültürel mirasından çok daha güçlü ve etkili oldu. Demografik miras, Balkanlar'daki "kitlesele İslamlaşma süreci" ve "kitlesele göç hareketleri" vasıtasıyla/sonucunda meydana geldi. Balkanlar'da İslamiyet dininin kitleseleleşmesi, kurumsallaşması ve böylece Müslüman toplulukların oluşması tamamıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ürünüdür. Dolayısıyla günümüzde Balkan ülkelerinde varlıklarını güçlü biçimde devam ettiren Boşnaklar, Torbeşler, Pomaklar, Müslüman Arnavutlar, Müslüman Romanlar ve tabi ki Balkanlı Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nun günümüze kadar ulaşmış olan çok önemli demografik miraslarıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da vesile olduğu kitlesele İslamlaşma ve göç hareketleri ayrıca bölgede dinsel ve etnik açıdan heterojen ülkelerin oluşmasında büyük rol oynadı. Yani Balkan ülkelerinin bugünkü heterojen top-

lumsal yapıları, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki bir diğer önemli demografik mirasıdır.

Bu heterojenlik içinde geçmişte ve günümüzde zaman zaman silahlı çatışmalara kadar varan sorunlar yaşandı ve yaşanıyor. Fakat Balkan ülkeleri içinde ve arasında meydana gelen etnik-dinsel anlaşmazlıkları ve çatışmaları sadece “Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik mirası” olarak görmek/yorumlamak yanlıştır. Çünkü bu anlaşmazlıkların/çatışmaların asıl (birincil) nedeni, hem Balkan devletlerinin hem de bölge dışı güçlü devletlerin (ABD, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Avusturya, Rusya) Balkanlar'a yönelik birbirleriyle çelişen/çatışan siyasetleri ve çıkarlarıdır. Yani modern Balkanlar'ın modern sorunlarını “doğrudan” ve “sadece” Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü demografik mirasına bağlamak yanlıştır. Çünkü bu sorunlar, çok aktörlü modern uluslararası siyasetin çok aktörlü ve çok nedenli modern bileşik sorunlarıdır.

Dolayısıyla Balkanlar bölgesindeki sorunları incelerken, çözüm üretmeye çalışırken ve bölgeye yönelik dış siyaset stratejileri geliştirirken, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasından hareket etmek yanlış olacaktır. Balkanlar'ı doğru anlayabilmek, halihazırdaki sorunları çözebilmek ve bölgeye yönelik gerçekçi (uygulanabilir) dış siyaset stratejileri geliştirebilmek için, sadece “Osmanlı mirasını” temel almak yeterli olmayacaktır. Bunun yanında ayrıca, Balkanlı devletlerin ve büyük güçlerin bölgeye dönük amaçlarını ve siyasetlerini iyi anlamak gerekir. Ancak bu şekilde doğru/faydalı stratejiler ve çözümler geliştirip doğru/faydalı sonuçlara ulaşabiliriz.

KAYNAKÇA

Adıyeke, A. Nükhet ve Adıyeke, Nuri (2010), “1912-1924 Yılları Arasında El Konulan Müslüman Vakıf Emlakı ve Eşyası”, *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II, Bildiriler*, I. Cilt, ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 18-32.

Ağanoğlu, H. Yıldırım (2001), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, İstanbul, Kum Saati.

Ağanoğlu, H. Yıldırım (2009), “Rumeli'den Göçler ve Osmanlı Devleti'nin İskan Siyaseti”, *Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletleri Arası Etkileşim*, ed. Caner Sancaktar, İstanbul, TASAM Yayınları, s. 335-359.

Ayverdi, Ekrem Hakkı (2000), *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, IV. Cilt, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti.

Balbay, Mustafa (1997), *Balkanlar*, İstanbul, Çağdaş Yayınları.

Baymak, Osman (2010), “Eski Yugoslavya Topraklarından Türkiye'ye Göçler”, *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II, Bildiriler*, I. Cilt, ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 116-127.

Bazin, Louis (1995), “Osmanlı İmparatorluğunda Düşünce ve Kültür Yaşamı”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-II: XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa*, ed. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, İstanbul, Cem Yayınevi, s. 375-415.

Beldiceanu, Nicoara (1995), “Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-I: Osmanlı Devletinin doğuşundan XVIII. yüzyılın sonuna*, ed. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, İstanbul, Cem Yayınevi, s. 145-170.

Bozboru, Nuray (1997), *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk: Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, İstanbul, Boyut Yayınları.

Castellan, Georges (1995), *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yarman Başbuğu, İstanbul, Milliyet Yayınları.

Catic, Refik (2009), “Bosna Hersek ve Sancak’taki Boşnaklar”, *Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletleri Arası Etkileşim*, ed. Caner Sancaktar, İstanbul, TASAM Yayınları, s. 413-427.

Cekic, Smail (2005), *The Aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo, KULT / B.

Demirci, Mehmet (2010), “Gazi Dervişler ve Balkanlar”, *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II, Bildiriler*, I. Cilt, ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 349-360.

Duru, Necip Fazıl (2010), “Arnavut Atasözleri ve Deyimlerinde Türkçe Unsurlar”, *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II*, I. Cilt, ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 384-392.

Georgeon, François (1995), “Son Canlanış (1878-1908)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarih-II: XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa*, ed. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, İstanbul, Cem Yayınevi, s. 145-216.

Gjorgiev, Dragi (2009), “Osmanlı Mirası Makedon Torbeşleri: Bazı Tarihi İkilimler ve Çağdaş Uyuşmazlıklar Üzerine”, *Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletleri Arası Etkileşim*, ed. Caner Sancaktar, İstanbul, TASAM Yayınları, s. 301-306.

Hacımeyliç, Kazım (2010), “Bosna-Hersek’te Tasavvuf”, *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II, Bildiriler*, I. Cilt, ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 519-543.

Hacısalihoglu, Mehmet (2008), *Doğu Rumeli’de Kayıp Köyler: İslimye Sancağı’nda 1878’den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, İstanbul, Bağlam Yayınları.

Hacısalihoglu, Neriman Ersoy (2008): “Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Bulgaristan’da Türk Vakıfları”, *Uluslararası Sempozyum: Köprüler Kurduk Balkanlara*, ed. H. Yıldırım Ağanoğlu, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, s. 155-161.

Huntington, Samuel P. (1993): “The Clash of Civilization”, *Foreign Affairs*, 72 (3), s. 22-49.

Imber, Colin (2006), *Osmanlı İmparatorluğu, 1300-1650: İktidarın Yapısı*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

İbrahimgil, Mehmet Zeki (2008), “Balkanlar’da Türk Eserlerinin Bugünkü Durumu ve Köprü Mimarisinden Örnekler”, *Uluslararası Sempozyum: Köprüler Kurduk Balkanlara*, ed. H. Yıldırım Ağanoğlu, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, s. 207-228.

İbrahimgil, Mehmet Z. ve Konuk, Neval (2006), *Kosova’da Osmanlı Mimari Eserleri*, I. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

İnalçık, Halil (1996), “The Meaning of Legacy: The Ottoman Case”, *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint On The Balkans and the Middle East*, ed. L. Carl Brown, New York, Columbio University Press, s. 17-29.

İpek, Nedim (1999), *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

İpek, Nedim (2006), *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon, Serander.

İslam Ansiklopedisi Cilt 3 (1991), Cilt 4-5-6 (1992), Cilt 17 (1998), Cilt 26 (2002), Cilt 27 (2003), Cilt 30 (2005), Cilt 35 (2008), Cilt 36 (2009), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İzzetbegoviç, Aliya (2003), *Bosna Mucizesi*, çev. Fatmanur Altun ve Rıfat Ahmedoğlu, İstanbul, Yöneliş.

Kiel, Machiel (1900), *Studies on the Otoman Architecture of the Balkans*, Hampshire, Variorum.

Kiel, Machiel (2000), *Bulgaristan’da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, çev. İlknur Kolay, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kinross, Lord (2008), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükselişi ve Çöküşü*, çev. Meral Gaspıralı, İstanbul, Altın Kitapları.

Kirişçi, Kemal (1995), “Post Second World War Immigration from Balkan Countries to Turkey”, *New Perspectives on Turkey*, 12, s. 61-77.

Konuk, Neval (2008), *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy’de Osmanlı Mimarisi*, Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi.

Konuk, Neval (2010), *Yunanistan’da Osmanlı Mimarisi*, I. Cilt, Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi.

Koyuncu, Aşkın (2010), “Sofya’daki Sofu Mehmed Paşa Camisi (Kara Cami)’nin Kiliseye Dönüştürülmesi”, *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II, Bildiriler*, II. Cilt, ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 129-146.

Kut, Metin (2002), “Siyasi Tarih (1300-1600)”, *Türkiye Tarihi-2: Osmanlı Devleti, 1300-1600*, ed. Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, s. 23-144.

Lampe, John R. (1996), *Yugoslavia as History*, Cambridge, Cambridge University Press.

Lowry, Heath W. (2008), *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi, 1350-1550: Kuzey Yunanistan’ın Fethi, İskanı ve Altyapı Gelişmeleri*, çev. Ahmet Cemal, İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları

Malcolm, Noel (1999), *Bosna*, çev. Aşkın Karadağlı, İstanbul, Om Yayınevi.

Marmullaku, Ramadan (1975), *Albania and the Albanians*, London, Hurst & Company.

McCarthy, Justin (1995), *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims (1821-1922)*, Princeton, Darwin Press.

Ortaylı, İlber (2005), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Popovic, Aleksandre (basım tarihi yok), *Balkanlar’da İslam*, çev. Komisyon, İnsan Yayınları.

Rusinow, Dennison (1996), “The Ottoman Legacy in Yugoslavia’s Disintegration and Civil War”, *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint On The Balkans and the Middle East*, ed. L. Carl Brown, New York, Columbia University Press, s. 78-99.

Salih, Eyüp (2010), “Makedonya’daki Tarikatler, Silsileleri, Maneviyat Büyükle-
rinin Hayatları ve Hizmetleri”, *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II, Bildiriler*, II. Cilt, ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Ya-
yını, s. 311-321.

Sancaktar, Caner (2011), *The Serbo-Croat Relations In Yugoslavia: Constructive
Cooperation and Destructive Conflict*, Saarbrücken, Lambert Academic
Publishing.

Schevill, Ferdinand (1991), *A History of the Balkans: From the Earliest Times to
the Present Day*, New York, Dorsted Press.

Sönmezoğlu, Faruk (2005), *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, İstanbul, Der Yayınla-
rı.

Stavrianos, L. S. (1958), *The Balkans since 1453*, New York, Holt, Rinehart and
Winston.

Sudetic, Charles (1994), “Historical Setting”, *Albania: A Country Study*, ed.
Raymond Zickel ve Walter R. Iwaskiw, Washington, Federal Research Division,
Library of Congress, s. 3-53.

Sugar, Peter (1977), *Southeastern Europe Under Ottoman Rule (1354-1804)*,
Seattle, University of Washington Press.

Şimşir, Bilal N. (1992): “Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu”, *Bulgaristan’da
Türk Varlığı: Bildiriler*, 7 Haziran 1985, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları,
s. 47-66.

Tansuğ, Feza (2010), “Balkanlarda Türk Musikisi”, *Uluslararası Balkanlarda
Türk Varlığı Sempozyumu-II, Bildiriler*, II. Cilt, ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal
Bayar Üniversitesi Yayını, s. 378-380.

Temren, Belkıs (1995), *Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu*, Ankara, T.C. Kül-
tür Bakanlığı Yayınları.

Todorov, Nikolai (1977), *A Short History of Bulgaria*, Sofia, Sofia Press.

Todorova, Maria (1994), "The Ottoman Legacy in the Balkans", *Balkans: A Mirror of the New International Order*, ed. Günay Göksü Özdoğan ve Kemal Saybaşı, İstanbul, Eren Yayıncılık, s. 55-74.

Todorova, Maria (2003), *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, çev. Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları.

Veinstein, Gilles (1995), "Balkan Eyaletleri (1606-1774)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-I: Osmanlı Devletinin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna*, ed. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, İstanbul, Cem Yayınevi, s. 349-413.

Wolff, Robert Lee (1967), *The Balkans In Our Time*, New York, W. W. Norton & Company.

Yenisoy, Hayriye Süleymanoğlu (2008), "Balkan Halklarının Dil ve Folklorunda Türk İzleri", *Uluslararası Sempozyum: Köprüler Kurduk Balkanlara*, ed. H. Yıldırım Ağanoğlu, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, s. 97-112.

Yıldız, Hüseyin (2010), "Boşnakçanın Söz Varlığında Türkçe Ekler", *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II, Bildiriler*, II. Cilt, ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 500-535.

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>, 12.01.2011.